КЫЯМӘТ

Ике пәрдәле комедия

КОМЕДИЯНЕҢ КЕШЕЛӘРЕ:

Шаһияздан — Казанның бер бае.

Ситдыйк хәзрәт — Казанның бик мәшһүр мөдәррисе, бохари, яше 70 ләрдә, кычкырып сөйли, каты басып йөри, кулыны бик бутый.

Сәгыйт хәзрәт — Казанның 2 нче дәрәҗә мәшһүр мөдәррисе, бохари, 68 ләрдә.

Хәмит хәзрәт — тагы Казанның мөдәррисе, бохари, тирес кеше.

Хәйрулла мулла — мәдрәсәсен япкан мөдәррис, надан мөназарәче, 50 ләрдә.

Кияү мулла — кечкенә генә мулла, бохари, 40 ларда.

Мөәззин — ашыгып сөйли, халык алдыңда белемене күрсәтергә тырыша, 55 ләрдә.

Фәйзерахман мулла — яңарак фикерле мулла.

Сабит кода

Мөхәммәтҗан абзый

Кешеләр.

Ишан — ялганчы бер кеше.

Хатыннар.

Дворник, кучер.

Әхмәт — яшь егет, ачык фикерле, кимияга дәртле кеше.

Вакыйга Казанда, 1897 нче елларда, яз башларыңда.

БЕРЕНЧЕ ПӘРДӘ

Шаһияздан байның залы. Зал байларча, өстәлдә Шаһияздан ялгыз чәй эчә. Алдында озын кулдагы дәфтәр. Үзеннән үзе сөйли.

Шаһияздан. Никадәр расхут! Бу кадәр сабын нигә киткән. (Кычкырып.) Әй! Әсма, моңда кара әле! (Беркем дә килми, дәфтәрне ачып, тагы.) Шикәр!

Ике атнага пот ярым шикәр. Әсма! Әсма! (Кычкыра, теге яктан «киләм, киләм» дигән тавыш ишетелә. Әсма чыга.)

Шаһияздан. Син ни дип карамыйсың, бер айга унбиш кадак сабын беткән. Ике атнага пот ярым шикәр беткән. Ул кая киткән? Әллә сез инде безнең тиремезне базарга чыгарырга телисезме?

Әсма. Приказчикларга әйт, һәр чәй саен зур шикәр савыты берлә тутырып бирәм, җитмәде, дип тагы менәләр.

Шаһияздан. Җитмәсә, җиткән йирендә калыр. Моннан ары кеше саен берәр шакмактан артык бирмә! Асрауларның артын-алдын кара, бар да урлый, бар да урлый. Баерсың болар берлә.

Әсма. Әле бу байлык җитмәгәнме?

Шаһияздан. Җә, җә, анысы синең эш түгел, син үз эшеңне кара. Асраулар өйрәгә ярманы күп салмасын. (Әсма чыгып китә, Шаһияздан чәй ясап.) Менә каһәр суккан, бар да урлый: асрау урлый, приказчигы урлый, кучеры урлый, дворнигы урлый, Алладан да курыкмый, байның бәддогасы төшәр дип тә оялмый.

Бер малай (кереп). Абзый, бер хәзрәт бар. Сезне күрәсе иде, ди.

Шаһияздан. Өсте-башы яхшымы? Хәерче түгелме?

Малай. Яхшы.

Шаһияздан. Бар, керсен. (Үзе чәй эчә.) Йөриләр шунда өстерәлеп, эш юкка. Менә аны чәй эчер инде.

Шул арада иске генә толыптан, чалмадан хәзрәт килеп керә.

Хәзрәт. Әссәламе галәйкем!

Шаһияздан. Вәгаләйкем әссәлам, утырыңыз.

Хәзрәт утыра, дога кылалар.

Шаһияздан. Хуш. (Хәзрәт дәшми.) Хуш! Яңез, хәзрәт, ни йомыш?

Хәзрәт (кесәсен капшап кәгазь алып). Менә мин бер фәкыйрь авылның имамы идем.

Шаһияздан. Без зәкят өләшмибез.

Хәзрәт. Мин зәкят сорамыйм. Менә шул карьямезнең мәсҗеде янган иде, әһле мәхәлләмез фәкыйрьгә күрә, мәсҗедкә иганә булмасмы дигән идем.

Шаһияздан. Хуш.

Хәзрәт. Аллаһе Тәгалә газиз гомерләреңезне озайтсын дип, дәүләтеңез артсын дип әһле мәхәллә берлә дога кылып намаз укыр идек.

Шаһияздан. Хуш, хәзрәт, хуш! Гаеп итмә, без бирә алмыйбыз, үземезнең эшебез күп, бирә алмыйбыз.

Хәзрәт. Аз гына булса да буш итмәңез инде, сезнең бу дәүләтеңез берлә сезгә берни түгел.

Шаһияздан. Син, хәзрәт, безнең дәүләтне санамагансың, һәркемнең үзенә күрә эше. Без бирә алмыймыз.

Хәзрәт. Пәйгамбәремез бит бер-береңезгә иганәдә булыңыз дигән.

Шаһияздан. Әйе, әйе, хуш! Менә, хәзрәт, китаплар алмыйсызмы? Хәзрәтләргә бик кирәкле китаплар бар, вәгазь китаплары: «Дәррәтен-нәсыйхин», «Фикъһе Әбүләис».

Хәзрәт. Юк, минем шул йомышымны йомышласаңыз...

Шаһияздан. Мәгъзүр, мөгъзүр, хәзрәт. Хуш! Бик һәйбәт тәсбихләр бар. Мәккә-Мәдинә эше мәрҗәннәр, ислемайлар бар.

Хәзрәт (акыртын гына кәгазьләрен җыеп). Пәйгамбәремез әйткән: малның каравылчысы — сәдака дигән.

Шаһияздан. Әйе, әйе, хәзрәт. Хуш!

Хәзрәт. Син аның өммәте түгелмени? (Чыгып китә.)

Шаһияздан. Барысына да бир! Мәсҗеденә бир, мәдрәсәсенә дә бир, мулласына да бир! Безгә беркем дә бирми, бар да ала.

Тагы карандашы берлә дәфтәрне тикшерергә тотына, ишектән бер кеше килеп керә.

Кеше. Әссәламе галәйкем!

Шаһияздан. Вәгаләйкем әссәлам!

Кеше. Исәнме, Шаһияздан?

Шаһияздан. Аллага шөкер, Әхмәди абзый.

Әхмәди. Шаһияздан, минем шул тиешле акчаны биреп җибәрсәнә.

Шаһияздан. Утыр. Хуш! Нинди акча?

Әхмәди. Нинди димә инде, үзең дә беләсең, хезмәт акчам.

Шаһияздан. Ярый, ярый. Хуш! Күпме, өч тәңкәме?

Әхмәди. Ник өч булсын?

Шаһияздан. Бишмени? Хуш!

Әхмәди. Ник биш булсын, илле тәңкә.

Шаһияздан. Илле тәңкә! Ул ни дигән сүз? Хуш!

Әхмәди. Илле тәңкә шул: биш атналыгым алмаган.

Шаһияздан. Синең бәһаң егерме биш идеме?

Әхмәди. Ник егерме биш булсын, кырык.

Шаһияздан. Кем берлә сөйләдең?

Әхмәди. Абзыен берлә сөйләдем.

Шаһияздан. Алай булса, абзыйны көт, мин белмим. Хуш!

Әхмәди. Зинһар, Шаһияздан, йончытма инде, көтә-көтә эштән чыктым инде. Кибеткә барсам — өйгә, өйгә килсәм — кибеткә бар, дисең. Инде абзыйны көт, дисең.

Шаһияздан. Хуш! Ник соң син әле йөдәтәсең? Синең акчаң бездә югалыр дип куркасыңмы?

Әхмәди. Мин, акча кирәк булмаса, үзем дә килмәс идем. Минем дә бит җәмәгатем бар.

Шаһияздан. Хуш! Ярый, ярый, алай булса, бирим. Күпме бирим, 15 сумга разый буламсың?

Әхмәди. Ник булыйм, булмыйм.

Шаһияздан. Үткән эш өчен тагы ни кирәк инде? Ярый, алай булса, егерме ясыйм, хуш!

Әхмәди. Син нишлисең, Шаһияздан? Минем кул көчемне көчләп алып калмакчы буласыңмы?

Шаһияздан. Әле мин сине көчлимме? Ихтыярың! Теләсәң, аласың, теләсәң, абзый кайтканны көтәсең.

Әхмәди. Соң бит, Шаһияздан, биш елдан бирле жалуниямне синнән ала килдем. Ник бу көн генә абзыеңа сылтыйсың?

Шаһияздан. Егерме тәңкәгә разый булмыйсың бит.

Әхмәди. Йә, уйнатма инде, бир!

Шаһияздан. Менә аласың килсә егерме биш сум, шуннан бер тиен дә артык бирмим.

Әхмәди. И Раббем. Кырык яса, ичмасам.

Шаһияздан. Юк.

Әхмәди. Утыз яса, ичмасам.

Шаһияздан. Ярый инде алай булса, карты яхшы. (Шаһияздан торып кәгазь китерә.) Шунда жалуниямне алып бетердем дип кул куй. (Әхмәди кул куя.)

Шаһияздан. Менә ун тәнкә акча, егерме тәңкәсенә кибеттән товар ал.

Әхмәди (коты очып). Мин ул товар берлә нишлим?

Шаһияздан. Кирәгеңә тотарсың. Сабыннары кызларга юынырга булыр, мәрҗәннәр — тагарга булыр, китап, Коръән — укырга булыр.

Әхмәди (курыккан тавыш берлә). Безнең әле бизәнү кайгымыз юк, ашау-эчү кайгысы. Зинһар, акчалата бир.

Шаһияздан. Юк, юк. Мә. (Записка бирә.)

Әхмәди (алмаенча). Шаһияздан, уйнамасана!

Шаһияздан. Уйнамыйм, уйнамыйм, эшем күп, ал да юлында бул.

Әхмәди. Ичмасам, тагы ун тәңкә бир.

Шаһияздан (ачуланып, кулыннан язуны алып төзәтеп). Башны әйләндерәсез. (Кесәсеннән акчаны алып.) Мә ал. Ярый, бар юлында бул. Алла хәерле ярдәм бирсен, бездән фатыйха.

Әхмәди (читкә борылып). Унсигез ел хезмәт итеп хезмәт хакымны талап калалар. (Шаһиязданга.) Шаһияздан, кул куйсам, куйдым, ул егерме сумны мәңге бәхил түгел, эчеңә ут булып төшсен.

Шаһияздан. Әле, карт эт, биргәннең кадере юк, талашырга тели. (Сикереп тора башлый. Әхмәди югала.) Нинди инсафсыз, унсигез ел бөтен җәмәгатен безнең өсттән туйдырып торуы җитмәгән, байның бөтен малын кочакламакчы була! Әле биргәнгә рәхмәт дисен. Бирмәсәм, монысын да ала алмый идең бит. Язуың бармы әллә?

Чәй эчә. Шул арада хатын-кыз ягыннан акыртын гына ишекне ачып,

Әсма күренә.

Әсма. Син, кеше юкмы?

Шаһияздан. Юк, кем кирәк иде соң?

Әсма. Беркем дә кирәкми, кеше юкмы гына, дим. Анда Зөләйха абыстай килгән. Шаһиязданда йомышым бар иде, ди.

Шаһияздан. Нәрсә шунда эчне пошырып йөри, акча сорый торгандыр әле. Бар, эше бар, диң.

Әсма. Ул бик зур йомышым бар иде, ди.

Шаһияздан (ачуланган тавыш берлә). Бетмәс аларның йомышы.

Шул арада ишекне ачып бер карчык керә. Үзе сөйли.

Карчык. Миңа, карчык кешегә ярар әле. Мин инде хатынлыктан чыккан. (Маңгаена зонтик итеп кулын куеп, туктабрак карап.) Кеше бармы? (Бераздан соң.) Шаһиязданмы? Сабирҗанмы? Күзләрем дә рәтләп күреп бетерми.

Шаһияздан. Шаһияздан, Зөләйха абыстай, Шаһияздан, утырыңыз.

Зөләйха. Ишракь намазымны укыдым да кереп чыгыйм әле, дидем (Зөләйха утыра.)

Шаһияздан. Ни йомыш, Зөләйха абыстай?

Зөләйха. Менә Коръән чыгарыйм дигән идем. Шуның өчен Нәфисә остазбикәгә биш сум акча бирергә кирәк иде...

Шаһияздан (аңламаган булып). Җә, хуш!

Зөләйха (акыртын гына). Менә минем теге сездә әманәт акчамнан биш сум биреңез, дим.

Шаһияздан. Әйе, әйе, хуш, ул сон син, Зөләйха абыстай, китап, Коръән тарату кирәк иде. Менә син бер-бер мәдрәсәгә китаплар кертү кирәк иде. Менә бездә зәкяттан калган «Әрбәгыйн» бар.

Карчык. Коръән чыгартудан саваплы булырмыни?

Шаһияздан. Саваплы, саваплы, кое казыткан савабын алырсың, әйе, хуш! Аның савабын савабы җария, диләр. Хуш! Ягъни елга кебек агып тора.

Карчык. Бик авырып торам, әҗәлем якынлаша торгандыр, ахрысы, шуның өчен Коръән чыгартыйм дигән идем.

Шаһияздан. Ә, авырыйсыңмыни? Хуш! Менә бездә торабы шифа бар, Мәккә-Мәдинәдән килгән, син шуны алдыр.

Карчык. Шифалымыни?

Шаһияздан. Бик шифалы, бик... Тагы бездә мәгъҗүн бар. Бохара әмире үзе дарулана торган мәгъҗүн, бик файдалы, бик!

Карчык. Алдырыйм, алай булса.

Шаһияздан. Алдыр, алдыр. Мин кибеттә чакта асравыңны чыгар.

Карчык. Коръән чыгартмыйммыни?

Шаһияздан. Китап өләш, китап! Коръәнне үзең дә укый аласың.

Карчык. Ярый, алай булса.

Шаһияздан. Малай! (Кычкыра.) Кая китте малае.

Әсма (теге карчыкка). Әйдә, Зөләйха абыстай, без чыгыйк, аның эше бардыр.

Карчык (кузгала). Хуш, Шаһияздан, үлсәм, намаз артыннан догаңнан калдырма.

Шаһияздан. Хуш. (Шул арада малай керә.) Син кая йөрисең? Бар, Әхмәт абзыеңны кантурдан чакырып мен, бай чакыра, диң. (Бары да чыга. Торып). Бу карчыгына да акча бир! Буңарга ни калган инде, үләргә генә бит. Ул да акча, ди. Йә, хуш, инде ни калды? Буңарга теге китап тугрысында кушарга кирәк. (Шул арада русчарак киенгән зур гына мыеклы егет күренә. Шаһияздан тиз генә аңарга карап, кызу-кызу.) Хуш! Менә ни йомыш, типографиядә теге Зыя казыйның китабы басыламы?

Әхмәт. Басыла.

Шаһияздан. Ул базарлы китап булырмы? Сатылырмы?

Әхмәт. Сатылырга тиеш, яхшы китап.

Шаһияздан. Ул өч мен басыламы?

Әхмәт. Әйе, заказ өч меңгә.

Шаһияздан. Алай булса, үземезнең кәгазьгә ике мең басыңыз, теге шома кәгазьгә.

Әхмәт. Заказ өч мең генә бит.

Шаһияздан. Шуңарга күрә әйтәм шул, ике мең үземезгә басыңыз, дим. Нәрсә аңламаган булып торасын?

Әхмәт. Аңламыйм шул, өч мең заказга биш мен басарга кушасыз.

Шаһияздан. Хуш! Өч мең аңарга үз кәгазенә. Хуш! Булдымы? Ике мен безгә, үз кәгаземезгә, булдымы? Хуш.

Әхмәт. Ул бит хыянәт була.

Шаһияздан. Ни дип хыянәт булсын? Үз кәгаземез берлә басабыз бит. Аңардан ул ике меңе өчен басу бәһасе дә, набор бәһасе дә алмыймыз бит, хуш! Моның кай йирендә хыянәт?

Әхмәт. Ник хыянәт булмасын? Без аңардан ризалык алмаган ич.

Шаһияздан (көлеп). Эһе, эһе, син әле, энекәш, бик нечкәләмәкче буласың, кылны кырыкка ярмакчы буласың. Ярый, мин кушканча эшлә.

Әхмәт. Яравын ярый да...

Шаһияздан (сүзне бүлеп). Ярый, ярый, беләм. Хуш! Тагы ни сөйләмәкче буласың?

Әхмәт. Теге мөхәррир килгән. Сез китабын карарга алып калган идегез. Монда менсенме, җавап әйтәсезме?

Шаһияздан. Ул тагы кайсы?

Әхмәт. Әнә беркөн китап калдырып китте.

Шаһияздан. Ә, беләм. Теге шома егетме? Тар чалбармы? Ярый, алабыз, диң. «Фәзаилешшәһүр»дән калган кәгазь бардыр. Шунда берара, малайлар буш чакта басып алырсыз.

Әхмәт. Бәһасе?

Шаһияздан. Нинди бәһасе? Аның ни бәһасе бар? Әкият бит. Менә аңарга шөһрәте булыр, шөһрәте. Хуш! Ул җитмәгәнмени? Шөһрәт!

Әхмәт. Ул акча сорый.

Шаһияздан. Акча! Ни өчен? Әкият өченме? Ярый, ярый, хуш! Егерме данә китап бирермез, диң.

Әхмәт. Акчалата юкмы?

Шаһияздан. Юк, юк. Хуш! Китабы сатылырлыкмы?

Әхмәт. Бу елда инде андый китаплар сатыла.

Шаһияздан. Хуш! Сатыла, дин. Сатылса, егерме китап өстенә өч сум акча, дим.

Әхмәт. Бирмәсә?

Шаһияздан. Ник бирмәсен, шөһрәте булыр диң, шөһрәте. Бирер, бирер. Хуш! Ярый, бар. (Әхмәт югала. Шаһияздан ялгызы) Әкият язучысына да акча бир. Бастырганы өчен рәхмәт укырга кирәк бит.

Шул арада, ишек дөбердәп, кучер берле дворник күренә. Икесе дә пышнаган.

Кучер (ике кулын учлап ачып әллә нәрсә тоткан). Шаһияздан абзый, Шаһияздан абзый!

Дворник (алга чыгып). Йомырка!

Шаһияздан (гаҗәпсенеп). Ни булды? Хуш!

Кучер. Йомырка, йомырка! Алтын йомырка.

Шаһияздан (барып йомырканы карап). Алтын йомырка? Бир, бир! (Бик тиз кулына ала.)

Кучер. Мин таптым, чуар тавык салды.

Дворник. Мин таптым, әтәч салды.

Кучер. Мин, дим.

Дворник. Мин. Әтәч салды.

Кучер. Алдама.

Шул вакытта Шаһияздан әйләндереп-әйләндереп карый.

Кучер. Тавык салды. Мин таптым.

Шаһияздан (гаҗәпсенеп). Язулы. Әй, Әсма! Әй, Әсма! (Кызуланып, ике кулы берлә учлап йомырканы күтәреп йөри башлый.)

Кучер. Алтын йомырка. Бай, чәйлек!

Дворник. Мин таптым. Бай, миңа чәйлек!

Шаһияздан (йомырканы карап-карап). Чәйлек-чәйлек! Ахырзаман галәмәте! Алар — «чәйлек».

Әсма килеп чыга, дворник, кучер, икесе дә «мин таптым» дип сөйләргә тотыналар.

Әсма (бисмилла әйтеп). Мин шикләнәм, хәерлегә булсын. Язуы бар. (Карап-карап.) Алла сүзе бар. Тәһарәтем дә юк. (Укырга тели, укый алмый.)

Шаһияздан (карап-карап). Бар, бар. Менә «Ля иляһе» дигәнме. Тагы, тагы кара, кара, могҗиза, могҗиза. (Кучерга.) Әй, әй, бар! Кияү мулланы алып кил, хәзер, дин. Тавык алтын язулы йомырка салды, диң. Бар, бар, тиз, тиз. (Кучер чыгып китә.)

Әсма. И Раббем, хәерлегә генә булсын.

Дворник. Әтәч йомырка салса, казага каршы була.

Шаһияздан (һаман кулына тотып укырга маташып). Әсма, Әсма! Менә монда кара әле. Бу ни дигән сүз?

Әсма (янына килеп). Белмим, белмим! Мин куркам.

Шул арада Зөләйха карчык чыга.

Шаһияздан. «Ля иляһе...» Менә тагын укый алмыйм.

Зөләйха. Нәрсә бар?

Әсма. Тавык алтын язулы йомырка салган.

Дворник. Тавык түгел, этәч.

Зөләйха. Хәерлегә булсын. Сәдака бирергә кирәк. Мин яшь чакта безнең дәү этиләрнең этәче салган иде — бөтен авыл янып бетте.

Шаһияздан. Бу — язулы.

Карчык. Ахырзаман галәмәте.

Әсма. Мин куркам, Зөләйха абыстай. Бер-бер нәрсә булмас микән? И Раббем, гөнаһым бигрәк күп, күрәсең. (Дворникка.) Бар, ичмасам, Гайшә кодагыйны чакыр, тавыклары язулы йомырка салган, диң.

Дворник. Тавык түгел, этәч. (Үзе чыгып китә башлый.)

Шаһияздан. Әй, син кара әле. (Дворник ишекне ачып башын тыга.) Син Сәлах кодага да әйт. Барышлый Хәмит кодага кер, аннары Ситдыйк хәзрәт берлә Хәким хәзрәткә әйт. Күргән бер кеше берлә сөйләшеп торма, тиз йөр! (Дворник югала.)

Шаһияздан. Әсма, мә әле, тотып тор әле, мин тәһарәт төзим, дим.

Әсма. Кирәкми, мин куркам.

Зөләйха. Бир үземә!

Шаһияздан. Синең кулың калтырый!

Әсма. Мин куркам.

Шаһияздан. Нәрсәдән куркасың? (Укый.) «Илля Аллаһе...»

Әсма. Тукта, мин тартма китерим. (Шкафны ача да бер тартмадан брошкалар бушата.)

Шаһияздан. Алла хәерле кылсын, мин дә шикләнә башладым. Монда әллә ни бар. Менә бу сүзе тагы әллә нинди! Могҗиза шул.

Әсма. Әллә мамык китеримме?

Зөләйха. Китер шул. (Әсма чыга.)

Шаһияздан. Замана бозылды, гөнаһ шомлыгы, әллә нинди тар балаклы малайлар китап яза башлады. Элгәре бит имам әгъзамнар гына язган. (Әсма мамык күтәреп алып керә дә тартмага мамык куя. Шаһияздан килеп,

бисмилла әйтеп, салават әйтеп, тартмага куя да тартманы өстәл өстенә куя.) Мин тәһарәтләнеп керим, боза күрмәңез. (Чыга.)

Әсма. Зөләйха абыстай, син карчык кеше, бу нигә булыр икән?

Зөләйха. Әтәч йомырка салганын күргәнем бар. Язулы йомырка салганын ишеткәнем дә юк. Ни әйтергә дә белмим, бәбкәм. Хәерле булсын, диң.

Әсма. Хәерле булсын инде. Бәлки, байлыкка гынадыр әле.

Зәләйха. Шулай булсын. Замана бозылды, бәбкәм. Бөтен урам тулы хатын, бөтен бакча тулы хатын, әл дә әле Аллаһе Тәгалә чыдый. Моңынча безнең Казанны әллә кайчан йир убу кирәк иде.

Әсма. Барымызның да гөнаһымыз күп инде.

Шул арада күзен акайтып мулла кияү килеп керә. Әсма ашыгып чыга, Зөләйха акыртын гына чыга.

Кияү мулла. Кая? Кая?

Идән буенда эзләргә тотына. Шул арада Шаһияздан юеш бит берлә кулына сөлге тотып, битен сөртә-сөртә килеп керә.

Кияү мулла. Кая? (Шаһияздан авыз эченнән «Инна әнзалнаһ» сурәсене укып, кулы берлә өстәл өстенә төртеп курсәтә.)

Мулла (килеп алып). Машалла! Машалла!

Бисмилла әйтеп, салават укып, укырга тотына. Шаһияздан сөлгесен ташлап килә.

Мулла. Башы кая? Башы. (Кулы калтырый.)

Шаһияздан. Менә «Ля иляһе» дигән.

Мулла. Әйе. «Ля иляһе» дигәне! Эммм... (Күрсәтеп.) Менә монысы нәрсә, каенагай?

Шаһияздан (якынрак килеп, күзләрен кысып). «Ля иляһе». Белмим, кияү, тагы... Ә, ә менә тагы бер сүз таптым, «әннас» дигән.

Йомырканы өйләндереп карый. Шул арада дөбердәп Ситдыйк хәзрәт килеп керә.

Ситдыйк хәзрәт (сәлам бирмәенчә). Кая ул әтәч йомыркасы, китер сасыкны!

Шаһияздан. Хуш, хәзрәт!

Ситдыйк хәзрәт (кызуланып). Җә, сафсата! Кая йомыркаң? Җә, җә!

Кияү мулла. Менә, тәкъсир, монда.

Хәзрәт. Җә, китер, сасык. (Кияү китерә.)

Хәзрәт (күзлеген китереп). Җә, кая язуы? (Карарга тотына.)

Кияү. Менә, хәзрәт, монда «Ля иляһе» дигән сүзе бар.

Хәзрәт. Кая? (Кияү төртеп күрсәтә.)

Хәзрәт. Юк, сасык, юк, димен.

Кияү. Менә, хәзрәт.

Хәзрәт. И, утын авыз, юк, сасык. Әй, сафсатаны! Юк! (Көлеп, кулын болгап-болгап). Ялган, бар да ялган.

Кияү. Хәзрәт, менә, менә! Караңыз әле.

Хәзрәт (рәтләп карамаеңча). Юк ла, сасык, һи, син дә кабилиятле генә ласак, мәхальгә ышанасың.

Шул арада Хәмит хәзрәт, Гайни карый килеп керә, икесе дә сәлам бирәләр. Шаһияздан каршы ала.

Гайни карый. Кая ул гаҗәбе галәм? Кияү мулла. Менә монда, монда! Ситдыйк хәзрәт. Юк! Юк! Ахмакны! Юкны сөйли. (Кулын болгап.) Җук.

Хәмит хәзрәт, Гайни карый кияү мулла янына баралар.

Ситдыйк хәзрәт. Юкмы, дамелля Хәмит?

Дамелля Хәмит (күзлеген киеп карап). Тәкъсир, бар!

Ситдыйк хәзрәт. Юк, дим, сасык, син дә сафсата сөйлисең.

Гайни карый. Бар, хәзрәт.

Кияү мулла (Хәмит хәзрәткә). Менә, хәзрәт, монда «Ля иляһе» дигән. (Йомырканы әйләндереп-әйләндереп.) Менә монда «әннас» дигән. Менә башкаларыны танып булмый.

Шул арада хатын-кызлар ягыннан ишек ярыгыны ачып тыңлап торалар. Шул арада җуан гына корсаклы Сабит кода килеп керә. Аның артыннан ук Хәйрулла мулла керә. Хәйрулла мулла Кышкар шәкерте. Сүзне борын аша сөйли. Шаһияздан каршы ала. Бер сүз дә дәшмәенчә өстәл янына киләләр. Һәммәсе дә бик кызуланышалар. Хәйрулла мулла бәреп-сугып йомырканы Гайнулла карыйның кулыннан ала.

Гайнулла карый. Туктаңыз, хәзрәт. Мин укый идем.

Хәйрулла мулла. Мин дә укыйм. Мин монда мәхәллә имамы, минем сездән элегрәк хакым бар.

Шаһияздан. Хәзрәт...

Ситдыйк мулла. Җә, җә, ахмак, ни, әй сасык?

Хәмит хәзрәт. Монда без синең мәхәлләңә керешмибез, менә харикыльгадә йомырканы гына укыймыз.

Хәйрулла мулла. Мин үзем укый алмыйммыни? Мин, әлхәмдүлиллаһ, Кышкар дамеллядә хәтме көтеб кылган кеше.

Ситдыйк хәзрәт (көлә). Кара, сасык, шактый тугры сөйли.

Сабит кода. Хәзрәтләр, бу, ахрысы, бөтен әһле ислам эше. Монда мөназарә булмаска тиеш дип беләм.

Хәмит хәзрәт. Әлбәттә, ахыры, аны укымаенча ярамый, бәлки бу бер ишарәттер, казаи иляһедер.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә, укы, укы. (Йомырка янына килеп.) Җә, укы?

Шул арада Сәгыйть хәзрәт килеп керә. Карт хәзрәт сәлам бирә.

Ситдыйк хәзрәт. Менә, дамелла Сәгыйть, тавык пәйгамбәр булган. Язулы йомырка салган.

Сәгыйть хәзрәт. Әйе. (Шаһиязданга.) Садака бирмисез, әһле голяманы тәрбия кылмыйсыз. Зәкят чыгармыйсыз. Сезне әле җир убар, без ничек әһле гаялны тәрбия кылырга кирәк?

Ситдыйк хәзрәт. Дөрест, дөрест! (Шаһиязданга.) Җә, сасык!

Хәйрулла мулла. Әле сез миңа күпме садакалары була дип сораңыз. Мәхәллә байлары, менә күреңез, (Чапанын күрсәтеп.) имамнарын нинди чапаннан йөртәләр.

Сабит кода. Хәзрәтләр, монда аны сөйләргә мәслихәт булмас кебек күренә, шуны укысаңыз ла!

Хәмит хәзрәт. Әйе, әйе, укырга кирәк.

Тагы бөтен мулла йомырканы чорнап укырга тотыналар. Шул арада Хәким ишан килеп керә. Башын иеп кенә, вәкарь берлә генә килә.

Ситдыйк мулла. Менә ишан килде, ишан. Җә, ишан, син ишан кеше, беләторгансың.

Хәким ишан. Мәшаихлар мәдәд бирсә, укырмыз. Ситдыйк хәзрәт. Мәшаихләр дигән була, әй сасык. Нинди мәшаихлар сиңа мәшаихлар? Мәшаихлар камчы берлә кыйнаганмыни, ахмак, сасык! Мәшаих дигән буласың, утын авыз.

Кияү мулла. Мәхәллә бозып бетерде, тәкъсир, авыруларны камчы берлә кыйный.

Ситдыйк хәзрәт. Сасык, утын авыз, изаи мөэмин кыла, изаи мөэмин — хәрәм!

Хәким ишан. Мин мәэзүн кеше.

Хәмит хәзрәт. Мәэзүн! Халык алдарга, мәхәллә бозарга!

Хәйрулла мулла. Безнең Кышкар дамелла котыбы заман иде. Ишаннарга ышанмый иде.

Ситдыйк хәзрәт. Әй сасык, агач авыз, котыбы заман иде, котыбы заман иде. Синең дамеллаң сафсата иде.

Шул арада тагы ике җуан корсаклы кеше килеп керәләр. Кияү

мулла һаман йомырка янында маташа. Теге кешеләр берлә Сабит,

Шаһияздан әллә нәрсә сөйләшәләр. Шуннан.

Бер җуан бай. Хәзрәтләр, сез ул эшеңезне калдырып торыңыз әле. Моны бит укымый ярамый, бу бит бик зур эш, без моның кадерен белергә кирәк, Аллаһе Тәгалә безгә шулкадәр зур ингам иткән, шуның өчен хәмед әйтергә кирәк.

Кияү мулла. Менә бит мин өч сүз укыдым, дамеллалар укышмыйлар.

Сабит кода. Хәзрәтләр, мин Шакирҗан мулланы чакыртыйк дим. Ул яшь кеше, зиһене үткен кеше.

Шаһияздан. Әйе.

Ситдыйк хәзрәт. Җукны сөйләмә, сасык. Ул шигый, шигый ул! Ул Шиһап мулла шәкерте.

Хәйрулла мулла. Ул шәһаръяр гыйзамны инкяр кыла.

Хәмит мулла. Ул, әллә нинди бидгатьләр чыгарып, китаплар яза.

Гайни карый. Менә бу могҗизаны Аллаһе Тәгалә шул шундый кешеләрнең гөнаһысы өчен безнең башка төшерде. Урыс булып беттеләр, кара такталар керттеләр.

Ситдыйк хәзрәт. Кәрамәт диң, сафсата. Могҗиза булыр өчен масдарәган нәби булырга кирәк, монда тавык пәйгамбәрмени?

Хәйрулла мулла.Лә нәсәллим! Нәби булуы шарт булмас!

Кияү мулла (йомырканы куеп). Әлбәттә, шарт булырга кирәк шул, чөнки ул вакытта могҗиза берлә кәрамәт арасында фәрекъ калмый.

Хәйрулла мулла. Лә нәсәллим, калыр.

Хәмит хәзрәт. Ул вакытта әүлилулла пәйгамбәр булырга кирәк!

Хәйрулла мулла. Лә нәсәллим! Булмас! Лә нәсәллим!

Ситдыйк хәзрәт (Хәйрулла муллага). Җә, сасык, жукны сөйләмә, утын авыз.

Сәгыйть хәзрәт. Тәгъриф мин хәйсиһи — тәгъриф әгъярен манигъ булырга әфраден җамигь булырга кирәк.

Хәйрулла мулла. Лә нәсәллим! Булмас. Булмас. Тәгърифәттә әтраф ингыйкяс булмас.

Җуан бай. Хәзрәтләр, болай ярамый. Сез мөназарәңезне куеңыз әле.

Сәгыйть хәзрәт. Сез — әһле мәхәллә, гыйлем эшенә катышмаңыз.

Хәйрулла хәзрәт. Сез имамыңызны ничек тәрбия кыласыз?

Сабит кода. Болай ярамый, хәзрәтләр, ни булса да укырга кирәк.

Шул арада тагы бер-ике кеше килеп кере. Килгәне бер йомырка янына барып йомырканы әйләндереп-әйләндереп карый.

Шаһияздан. Башка эшеңезне калдырып торырга кирәк. Әйе, хуш, хәзрәтләр, укырга кирәк, хатын-кыз да көтә!

Хәмит хәзрәт. Мин тагы таныдым. «Мөхәммәд» дигән сүз бар.

Сәгыйть хәзрәт кулына алып карый, кияү мулла күрсәтә.

Сәгыйт хәзрәт. Ә, алай икән. Монысы «Ля иляһе», моңда «Мөхәммәд», алай булгач бу «Ля иляһе илля Аллаһе Мөхәммәд рәсүлуллаһ» булырга кирәктер.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә.

Хәйрулла мулла. Лә нәсәллим! Булмас.

Бер бай. Хәзрәт, син туктап тор әле. Без барыбыз да эш кешесе, ахрысы.

Сәгыйть хәзрәт. Әйе, әйе, «Ля иляһе илля Аллаһе Мөхәммәд рәсүлүллаһ».

Шаһияздан. Иа Рабби, хәерлегә булсын!

Сәгыйть хәзрәт. Тагы танып булмый.

Шаһияздан. Хәзрәтләр, безнең зурайта торган пыяламыз бар иде, әллә шуның берлә укыйсызмы?

Ситдыйк хәзрәт. Ахмак, тәүбә кыл! Зурайту, кечерәйтү Алладан!

Сәгыйть хәзрәт. Галәм —галәме әсбаб, дамелла, мин Бохарада вакытта, әмире Бохараның өч чакрымнан күрсәтә торган аләте бар диләр иде.

Ситдыйк хәзрәт. Жук, сафсатаны, жук.

Байларның берсе (Шаһияздангa). Син бар әле, ул пыяланы китер әле.

Шаһияздан. Әллә безнең кантуршикны чакырыйкмы?

Хәйрулла мулла. Сез безнең әһле гыйлемне мыскыл итәсез, ул кантуршик ни белсен?

Бер кеше. Сез Шакирҗан хәзрәтне дә чакыртмадыңыз, үзеңез дә укымыйсыз.

Шул арада тагы берничә кеше төртешеп-төртешеп килеп керәләр.

Яңалардан берсе (карап). Ни язылган, ни язылган?

Шаһияздан. Әле укыган кеше юк!

Кеше. Ник укымыйлар, менә ишан хәзрәт укысын.

Ишан. Моңда дамеллалар укыр!

Кеше. Ишан хәзрәтне кәефсезләндергәннәр, шуның өчен аның бәддогасында укый алмый торганнардыр. (Шул арада Шаһияздан пыяла алып килә.)

Кияү мулла (пыяланы алып укып карый). Караңыз әле, дамеллалар, нинди эре күрсәтә.

Хәмит мулла (укып карый). Аннан соңын таныр хәл юк.

Сәгыйть хәзрәт (карап). Мин ап-ачык күрәм.

Ситдыйк хәзрәт. Шайтан зурайта, сафсаталар, шайтан!

Бер бай. Шайтан булса булыр, кайвакыт шайтанның да файдасын күрик әле, укыңыз әле, хәзрәт.

Сәгыйт мулла. Юк, укый алмыйм.

Шул арада Шаһияздан контуршигы менә.

Бер бай. Җегет, син укый алмыйсыңмы?

Әхмәт. Хәзрәтләр укысын, без яшь кеше!

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә, сасык! Укы, укы! Фатыйха алырсың!

Муллалар (беравыздан). Укы! Укы! Синең күз үткен.

Әхмәт (йомырка янына килеп, кулына теге пыяланы тотып укырга маташа, һәммәсе тик торалар. Әхмәт күзен алып.) Менә боларны укыдым, «Ля иляһе...» дигән.

Кияү мулла. Анысын без дә укыдык.

Ситдыйк хәзрәт. Син, сасык, тегесен укы! Тегесен!

Әхмәт (тагы укырга тотына. Бераздан). «Әйүһәннас түбү илля Аллаһе».

Хәмит хәзрәт. Тагы, тагы!

Ситдыйк хәзрәт. Җә, сафсата, укы! Укы!

Әхмәт. Моннан соң танып булмый.

Кияү мулла. Монда, дамеллалар, «түбү»нең замиры кая кайтты инде?

Ситдыйк хәзрәт. Утын авыз, замиры бармыни?

Хәйрулла мулла. Лә нәсәллим! Булыр. Ник булмасын!

Хәмит хәзрәт. «Түбү»нең ма тәхтендә замир бар.

Сәгыйть хәзрәт. Ма тәхтендә дә, ма фаукында да замир юк!

Хәйрулла хәзрәт. Ник юк, лә нәсәллим! Булыр! (Кычкыра.) Булыр!

Ситдыйк хәзрәт. Кычкырма, сасык! Сафсата сөйлисең.

Хәйрулла мулла. Мин лә нәсәллим дим, ник сафсата булсын. Сафсата булса, исбат кыл! Исбат кыл!

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә, ташла! Ташла!

Гавамнан берәү. Хәзрәтләр, сез элгәре яшь егеткә укырга ирек бирегез әле, аннары кычкырышырсыз.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә, син ни сөйлисен, агач авыз, син ни беләсең?

Хәйрулла мулла. Гыйлем эшенә син катышма!

Сәгыйть хәзрәт. Ахрысы бит аның тәркибене белмәенчә ярамый, аның мәгънәсен тугры аңларга кирәк.

Кияү мулла. Бу, дамеллалар, «түбү» әмер була, әмре вөҗүб өчен китаплар тәүбәнең олутсы — сәҗдә, ди. Бәс, безгә дә сәҗдә кылу лазем була.

Хәйрулла хәзрәт. Әлбәттә, шулай, без дә сәҗдә кылырга кирәк.

Сәгыйть хәзрәт. Нинди сәҗдә? Сәҗдә ике төрле була: сәҗдәи тилавәт, сәҗдәи сәһү.

Хәйрулла мулла. Лә нәсәллим! Икегә мәнхәсыйр булмас!

Хәмит хәзрәт. Бохараи шәрифтә мәкабире әүлияга сәҗдә кылу бар.

Ситдыйк хәзрәт. Җукны сөйлисең, үземнең алдымда Казый кәлян хәзрәте Хуҗаны зиярәт кылды. Сәҗдә кылмады.

Шул арада тагы бер мулла берлә кешеләр керә. Мулла — яшьрәк, аңлырак Фәйзулла мулла.

Сәгыйть хәзрәт. Сәҗдә 14 урында гына ваҗиб. Хәйрулла мулла. Булмас!

Сәгыйть хәзрәт. Син, мулла Хәйрулла, юкны сөйлисең.

Яңы кергән мулла Әхмәт янына килеп укырга маташа.

Гавамнан берәү. Йә, хәзрәт, укы әле. Менә болар йөдәттеләр инде, һаман кычкырашалар.

Әхмәт берлә Фәйзулла мулла укырга тотыналар, аларны кешеләр чорнап ала, шул арада мөәззин килеп керә.

Мөәззин (Шаһиязданга). Ник мине чакыртмадың? Мин, әлхәмдүлиллаһ, биш вакыт азанга өндим, әлхәмдүлиллаһ, мөәззин булсам да, минем дәрәҗәм — имам, хатиб, мөдәррис.

Хәйрулла мулла. Җә, мөәззин, шаулашма.

Мөәззин. Сез сыйган йиргә мин сыймыйммыни? Мин, әлхәмдүлиллаһ, хәтме көтеб кылган кеше.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә, сафсата, сөйлә!

Бер бай. Мөәззин, оршышыңны бүтән вакытка калдырып тор әле.

Мөәззин. Мин бит, Ситдыйк абзый, оршышмыйм, безнең дә хәтер кала шул, мөәззин диләр дә кешегә санамыйлар. Менә сезгә, рәхмәт, сәдакаңыздан калдырмыйсыз, зәкятеңездән калдырмыйсыз.

Хәмит хәзрәт. Менә монда, дамеллялар, «Иә әйүһәннас» та эш бар инде.

Кияү мулла. Йә, әйүһәннас — монди була!

Хәмит хәзрәт. Әйе, монди була! Ләкин менә монда хитабы җәмигүәннаскамы? Әллә бәгъзе әннаскамы?

Сәгыйть хәзрәт. «Йә әйүһәннас»ның әлиф лямы әлиф истигърафыймы, түгелме? Менә шуны карарга кирәк.

Кияү мулла. Монда дүрт төрле ихтимал бар инде.

Хәйрулла мулла. Әйе, дүрт төрле.

Мөәззин (кызу-кызу). Әлиф ләмы, тәгъриф, әлиф истигърафый, гаһед харижи, гаһед зиһни.

Әхмәт берлә Фәйзулла мулла кешеләр берлә сөйләшә башлыйлар.

Бер кеше. Кыямәт була диң!

Тагы берсе. Кыямәт! (Хатыннар ягында ишек ачыла төшә.)

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә, ни?

Фәйзулла хәзрәт (укый). Ля илаһе илля Аллаһе Мөхәммәд рәсүлуллаһ йә әйүһәннас түбү илля Аллаһе вә әгъләмү иннә әссәгате ляәтият кариб.

Муллалар (бердән). Кыямәт! Кыямәт!

Бөтен кеше. Кыямәт! Кыямәт!

Хатын-кыз ягыннан елау ишетелә. Ишек зуррак ачыла. Хатын-кыз тарафыннан — «Йа Раббем! Гөнаһымыз күптер шул, кыямәт, ди» дигән тавыш берлә еглаган тавыш ишетелә. Муллалар, кешеләр бар да бергә җыелалар. Алар аптырап калып: «Кыямәт! Кыямәт!» — дип кенә куялар. Зөләйха карчык, тагы бер карчык кулына табагач тоткан, битләренә шәл ябып, акыртын гына ирләр ягына чыгалар. Ирләр арасында берничә кеше егларга тотына. Хатыннар тавышы куәтләнә бара. Ишектән тагы берничә начар гына киенгән кеше килеп керә. Керүчеләрнең берсе, еглаган тавышны ишетеп: «Ни булды? Ни булды?» — дип сорый.

Бер хәзрәт. Кыямәт булды. Кыямәт! Ахырзаман!

Теге кеше. Ахырзаман! Ахырзаман!

Зөләйха карчык. Ахырзаман шул! Гөнаһымыз күп булды, ахырзаман. (Муллалар бар да әйләнеп карыйлар.)

Зөләйха. Хатын-кызымыз азды: киенде-ясанды, анда чапты, монда чапты. Муллаларымыз тыймады.

Ситдыйк хәзрәт. Сафсатаны сөйли, ахмак! Ирләр берлә сөйләргә сиңа дөрест түгел. Чык, ахмак!

Зөләйха. Мин карчык инде, бүтәннәрне тыеңыз!

Хәйрулла мулла. Әһле голяманы эшкә алмадылар. Байларымыз садакаларын туктаттылар. Гыйлемнең кадере бетте.

Сәгыйть хәзрәт. Мәдрәсәләремездә гыйлем нуры күтәрелде, әһле таләбә гыйлем урынына гәзит-мәҗит укый башладылар.

Мөәззин. Мөәззиннәрнең кадере бетте, фидия сәдакасын әллә нинди соры кортларга бирә башладылар.

Кияү мулла. Мәхәллә халкы голяманы гаепли башлады, голяманың вәгазен, нәсыйхәтен тыңламады.

Хәмит хәзрәт. Әһле гыйлемнең, мәдрәсәләрнең, дамеллаларның мәгыйшәте тарайды. Әгъния арасында әрбабе сәхавәт бетте. Дөнья әллә нинди бидгатьләр берлә тулды. Типография дигән чыкты. Китапның кадере бетте. Фотограф дигән чыкты, һәркем өендә, фәрештә качырып, рәсем тота башлады. Теш авыруыннан сабыр итмәенчә, пакьлеге шөбһәле нәрсәләр берлә тешләрен ямата башладылар. Тәһарәт, госелнең шәраитын ригая бетте.

Ишан. Әрбабе тарикатькә ригая бетте, аларның кәрамәтләрен, әлгаязе билляһ, инкяр кыла башладылар. Олуг әүлияларның мөәзиннәренә игътибар кылмый башладылар. (Хатыннар һаман еглый.)

Ситдыйк хәзрәт. Шигалар чыкты, голяма арасында бидгать күбәйде, әллә нинди китаплар яза башладылар. Сәләфләр юлын ташлап, әллә нинди җәдит-мәҗит-кәҗит юлы берлә укыта башладылар. Гавам Шакирҗан муллаларга иярә башлады. Ислам киеменә, ислам гадәтенә ригая бетте.

Бер кеше (Әхмәткә күрсәтеп). Менә шулар инде ахырзаман галәмәтләре: киемен карасаң — киеме кя-ферчә, кылынышын карасаң — кылынышы.

Ситдыйк хәзрәт (Әхмәткә). Сасык! Ни дип син мыегыңны алдырмыйсың? Ахмак!

Сәгыйть мулла (килеп). Ни дип син мондый тар урыс казакие киясең?

Ситдыйк хәзрәт. Сафсата, тәүбә кыл! Бу киемнәреңне ташла, агач авыз! Әһле ислам зәмрәсенә керергә тырыш! Менә бит сезнең хакта ахырзаман була!

Әхмәт әллә нәрсә әйтергә тели, аңарга ирек бирмиләр.

Сәгыйть мулла (Шаһиязданга). Шундый ахмак дәһриләргә жалуния биреп, аларга ярдәм итәсез. Әһле голямага сәдака бирмисез.

Шаһияздан. Әйе, хәзрәт, әйе, хәзрәт! Типография эшен белә шул, хуш, хуш.

Ситдыйк хәзрәт. Җукны сөйләмә! Сафсата! Мөселманга эш беткәнме? Әһле ислам кулында кәсеп эше бәрәкәтле булыр дигән.

Сабит кода. Җук шул, хәзрәтләр, кантура эшләрендә русча укыган кеше кирәк шул. Рус берлә эш итәмез.

Ситдыйк хәзрәт. Җукны сөйләмә, сасык! Китап бер мөселманны ун кяфер дәрәҗәсендә күрә.

Сәгыйть хәзрәт. Шулай дип шул менә безнең байларымыз бозып бетерделәр.

Ишан. Үзләре элгәре угылларын русча укыттылар, кызларын урамга чыгарып йөртә башладылар. Хәя бетте, хәя беткәч, иман бетте.

Берәү. Хәзрәтләр! Голямада да гаеп юк түгел, менә нинди мәдрәсәләр таркалды! Нинди зур мәдрәсәләр мөдәрриссез калды. Мөдәррисләр дәрескә керми башладылар.

Хәйрулла мулла. Мәдрәсәгә утын биреңез, керосин биреңез, мөдәррисеңезне әһле гаялын тәрбия кылырлык караңыз! Без гаеплемени?

Берәү. Хәзрәтләр, Шакирҗан мулла ник алай сорамый соң?

Ситдыйк хәзрәт. Ул шига, сасык, шига. Аны шайтаннар күтәрә, аның эшен шайтаннар җиңеләйтә!

Берәү. Утынны шайтан китерми торгандыр, ахрысы?

Ситдыйк хәзрәт. Китерә, сасык! Китерә. (Шул арада бер мөәззин килеп керә.)

Мөәззин. Хәзрәтләр! Анда Печән базарында әһле ислам көтеп тора. Ни булды икән, ди.

Сәгыйть мулла. Кыямәт булды, кыямәт. Мөәззин, кыямәт, диң! Кыямәт.

Мөәззин. Соң, хәзрәтләр, гавамга ни диик!

Зөләйха карчык. Без ничек, хәзрәтләр, тәүбә кылыйк? Мин җиде рәкәгатьле тәүбә намазы укый торган идем. Әүвәлге ике рәкәгатендә уникешәр «Колһуалла», калганнарында җидешәр «Әлһәкүмүт — тәкәсүри». Шул ярыймы?

Бер мулла. Ярый, ярый!

Берәү (еглаган тавыш илән). Соң, хәзрәтләр, без нишлик инде?

Бер хәзрәт. Сәдака биреңез! Сәдака! Китап әйткән, сәдака бәлаләрне кире кайтарыр, гомерне арттырыр дигән! Әһле голямага сәдака биреңез.

Мөәззин. Мөәззиннәрне өлештән калдырмаңыз.

Хәмит хәзрәт. Дамеллалар, безгә, ахрысы, әһле гавамнан башка бу әмере мөһим хакында утырышырга кирәк. Моның хакында мөзакәрә кылышырга кирәк.

Гавамнан берәү. Без соң нишлик, хәзрәтләр, бүген үк булмас микән?

Ситдыйк хәзрәт. Җук, сасык, җук. Кыямәт җомга көн булыр дигән!

Сәгыйть хәзрәт. Җук, хәзрәт, бер риваятьтә чәршәмбе дигән.

Кияү мулла. Минемчә, дүшәмбе булырга тиеш, чөнки пәйгамбәремез дүшәмбе тугды һәм дүшәмбе вафат булды.

Мулла. Лә нәсәллим! Вафат булмаган хәзрәт. Дүшәнбе, сасык, дүшәнбе! мулла. Исбат кыл! хәзрәт. Бөтен голямаи ислам монда

Хәйрулла булыр.

Ситдыйк

Хәйрулла

Сәгыйть мөттәфикъ.

Хәйрулла мулла. Лә нәсәллим! Булмас! Имам Газали мөхалиф.

Фәйзулла мулла. Тарихи мәсьәлә хакында алай мөназарә кылышып булмый. Бүгенге чәршәмбе көнне чәршәмбе түгел дип инкяр кылып булмый.

Хәйрулла мулла. Ник булмасын, булыр, лә нәсәллим! Булыр, аның чәршәмбелеге игьтибари гына булыр. Нәфселәмердә ул чәршәмбе булмас.

Берәү. Хәзрәтләр, безнең сүзгә җавап бирсәңез лә! Кайчанга була инде кыямәт? Кайчанга инде?

Бер-ике тавыш (берьюлы). Ни вакыт була?

Ишан хәзрәт. Кыямәт кояш чыкканда булыр дигәннәр.

Ситдыйк хәзрәт. Алдама! Ахмак! Ашау-эчү вакытында булыр дигәннәр.

Кияү мулла. Минемчә, әһле исламның намазы вакытында булырга тиеш. Һәм дә намазның олугсы вакытында булырга тиеш.

Ситдыйк хәзрәт. Намазның олугсы бармыни?

Кияү мулла. Әлбәттә, бар! Мәсәлән: өйлә намазы олуг намаз булырга тиеш. Чөнки җомга көнне өйлә вакытында җомга намазы укыла, вә шул вакытта күк капусы ачыла!

Хәмит хәзрәт. Минемчә, иртә намазы олуг намаз булырга кирәк, чөнки иртә намаз берлә әһле ислам иманын яңарта!

Сәгыйть хәзрәт. Ястү намазы олуг булырга кирәк, ястү намазы берлә кеше эшен тәмам итә һәм дә ястүдән соң витер укыла, ул да олуглыкка дәлил.

Хәйрулла мулла. Ахшам намазы олуг булыр, чөнки ул так. Алла такны сөяр дигән!

Мөәззин. Иртә намаз олуг булырга тиеш, чөнки иртә намазның азаны башкача.

Ситдыйк хәзрәт. Җук, сасыклар, җук. Бары да бер. Намазның бары да бер. Сафсата сөйлисез.

Бер кеше. Хәзрәтләр, соң кайвакыт булыр, ник безгә әйтмисез? Үзеңез генә сөйлисез.

Фәйзулла мулла. Аның кайвакыт буласы мәгълүм түгел.

Тагы бер кеше керә.

Кеше. Хәзрәтләр, ахун абзый сезне, монда килсеннәр, диде.

Муллалар (торып). Ахунга, ахунга!

Ситдыйк хәзрәт. Аның чәе бардыр.

Сәгыйть хәзрәт. Мәгъҗүн булырмы?

Кияү хәзрәт. Бар, бар.

Ситдыйк хәзрәт. Җәңез, җә, алайса, барыйк.

Берәү. Хәзрәтләр, без нишлик соң?

Хәзрәтләр. Сәдака биреңез, сәдака! Әһле голямага сәдака биреңез!

Ишан. Мәшәихләрдән мәдәд сораңыз.

Мөәззин. Мөәззиннәрне хәтердән чыгармаңыз. (Чыга башлыйлар.)

Хәмит хәзрәт. Бу кәрамәтне нишлимез?

Кияү мулла. Бу Алланың әманәте инде!

Сәгыйть хәзрәт. Бу һәр авырудан шифа иңде.

Сабит кода. Шаһияздан кода карасын инде.

Ситдыйк хәзрәт. Син кара, сасык. Олуг урынга тәгъзыйм берлә куй.

Чыгалар. Шаһияздан берлә берничә кеше калып йомырканы өстәл өстенә куялар да йомырканы үбеп чыга башлыйлар. Шул арада ишектән бик күп хатыннар килеп керәләр. Алардан елаган тавыш ишетелә.

Бер хатын. И Раббем! Шулай үләрмез? Ничек җавап бирермез, ничек синең катыңа барырмыз? Ничек кылдан нечкә, кылычтан үткен сират күпереннән кичәрмез? (Тавыш куәтләнә)

Бер хатын (икенче хатынга). Абызтай! Ирен рәнҗеткәннәргә нинди газап булыр дигән?

Абызтай. Ирен теле берлә рәнҗеткәннәргә җиде хокыб теленнән асып, тәмугта яндырырлар дигән. Гайбәт сатканнарның һәм шулай ук кулы берлә рәнҗеткәннәрнең кулы тимер кадак берлә тәмуг стенасына кадакланыр дигән. (Еглау тавышы куәтләнә. Хатыннардан «И Раббем, хур булдык!» дигән тавыш ишетелә.) Зина кылганнарны сасы су, канлы эрен эчерәләр дигән.

Бер хатын. И Раббем, ничек эчәрмез, и Раббем?

Шул арада хатыннар бар да берсен-берсе үтеп, ерактан гына карыйлар.

Зөләйха карчык. Әсма бәбкәм, колакларым тыгылып китте, тәһарәтем барда колагыма тиерим әле.

Әсма (бер хатынга күрсәтеп). Менә абыстайдан сора.

Абызтай. Менә ишетмәдеңезмени, бу һәрнәрсәдән шифа инде. (Йомырканы савыты берлә күтәреп.) Иә, Зөләйха абыстай, салаватыңны әйт. (Үзе йомырканы тегенең колагына сыйпап.) И Раббем, шифа бир, гөнаһларымызга кәффарәт кыл! (Зөләйхадан соң.)

Бер хатын. Абызтай, менә минем тешем сызлый, өзә инде үзәгемне. Ятсам — йоклый алмыйм, торсам — тора алмыйм. Шуннан шифалы булыр микән?

Шул арада Зөләйха карчык кулындагы беләзеген салып абызтайга китерә.

Зөләйха. Әбиемнән калган инде, талир тәңкә көмешеннән ясаттым, дия иде мәрхүм. Үзең кеби җиткән кызың булса, аңар кидер. Миңа намаз артыннан дога кылып кисен иде.

Абыстай кул күтәрә, хатыннар да кул күтәрә, кул сыйпап.

Абыстай. Рәхмәт, Алла разый булсын. Аллаһе Тәгалә җиде оҗмахның ишеген ачык кылсын.

Теше сызлый торган хатын. Абызтай! Миңа да сөртсәнә!

Абыстай авызыннан әллә ни укып сөртә. Теге хатын авызын сузып тора, аның артыннан берсе: «Күзем авырта иде»,— ди. Абызтай аңар күзенә сөртә. Ике хатын аллы-артлы сәдака бирәләр. Дога кылалар. Шул арада ишек ачыла, ике хатын бер хатынны күтәреп китерәләр. Һәммә хатыннар туктап тегеләргә карарга тотыналар... Хатыннар арасыннан «Бу кем? Бу кем?» дигән тавыш ишетелә.

Берсе. Болар бик бай булганнар. Фамилиясен генә белмим, Апаковмы шунда? Менә моңарга фалих булган.

Теге хатынны абызтай янына китереп кәнәфигә яткыралар. Хатын кулы берлә ишарә кыла, дога кылалар.

Янындагы бер хатын. Менә, абызтай, шул хәбәрне ишеткәч, илтеңез дип йөдәтте, Аллаһе Тәгалә шифа бирмәсме? Шуны чайкатып эчерсәнез лә.

(Абызстай бисмилла әйтеп тегенең бөтен әгъзасын сыйпарга тотына. Бик озак сыйпап бетергәч тә дога кылалар. Теге фалих хатын янындагы хатынга ишарә кыла. Ул абыз-тайга бер йөзек бирә.) Менә, абызтай, бик кадерле йөзеге, ире Мәкәрҗәдән бүләк итеп китергән икән. (Теге фалих хатын кулын селкетә, «Үзе генә кисен, сатмасын, рөхсәтем юк» ди. Абызтай рәхмәт әйтә.)

Абыстай. Әсма кая? Су китер әле. (Әсма су һәм бер савыт китерә. Абыстай әллә ниләр укыгалап, йомырканы өч мәртәбә салават укып суга манып ала да теге хатынга эчерә, аның йөзләрен, кулларын сөртә. Аннан соң үзләренең йөзләрен сөртә.) Иа Раббем, шәфагатьче кыл дип йота. Аның артыннан.

Зөләйха карчык. Остабикә, минем дә күзләрем тонып тора, сөртсәнә. (Сөртенә һәм дә эчә.) Алланың рәхмәте, суының тәме үк башка.

Шул арада хатыннар, берсе артыннан берсе килеп, йөзләренә сөртеп,

эчә башлыйлар. Теге фалих хатынны алып чыгып китәләр, аның берлә бергә Әсма да чыга.

Бер хатын (кулына чынаяк тотып килеп). Абыстай, киленем балага авырган иде, шуңарга, зинһар, азрак бирсәнә!

Абыстай салып бирә, аның артыннан.

Бер хатын. Минем угылым, абыстай, аяксыз булып авырый, мина да бирсәнә! Абызтай. Савытыңыз юк бит! Теге хатын. Әсмабикә, бер чынаяк кына бирсәнә!

Бер хатын. Нәрсә сорап торырга, барыбер — кыямәт. (Шкафтан алып бирә.)

Шул ара да булмый, бөтен хатын шкафка барып кайсы чынаяк асты, кайсы чынаяк өсте күтәреп, кайсы чәйнек, миски алып абызтайга киләләр. Шкафта бернәрсә дә калмый. Барысы да абызтайны кысып: «Абызтай, миңа сал, минем ирем сары авыруы берлә авырый». «Миңа — минем кызымның эчендә кату бар». «Миңа, миңа, минем энемнең бабасыр зәхмәте бар». «Миңа, миңа, минем иремнең эчү гадәте бар». «Миңа, миңа — минем ирем начар хатыннар артыннан йөри».

Абызтай. Туктаңыз, барыңызга да җитәр.

Шул арада тагы мискегә яңа су салып тагы өч мәртәбә чайкый башлый. Хатыннар куллары берлә посудаларын күтәреп көтәләр.

Әсма (килеп кереп). Ул нинди ул сорамаенча-нитмәенчә кешенең әйберсен алу, ул бит кеше хакы була!

Бер хатын. Барыбер — кыямәт, әллә аны гүреңә алып китмәкче буламсың?!

Берсе. Исе киткән ун тиенлек чынаягына, түләрмен. Әлхәмдүлиллаһ, синең чынаягыңа калмаган әле:

Берсе. Бигрәк зурайгансың. Әле иреңнең безнекеләрдә унбиш тәңкәлек приказчик булып торганын оныттыңмы?

Әсма. И Алла, алыңыз, алыңыз! Оятыңыз булмаса, алыңыз.

Бер хатын. Менә шундый көнне, оятың булса, син шундый сүз сөйләп тормас идең.

Абыстай (су өләшүен туктатып). Җитәреңез. Әле шул гөнаһ шомлыгымыз хакында ахырзаман җиткәнне оныттыңызмы? Әллә инде башымызга таш яудырмакчы буламсыз?

Хатыннардан «уф Алла» дигән тавыш ишетелә. Берничәсеннән «тәүбә, тәүбә» дигән сүз ишетелә.

Берсе. Үзең уйлап кара әле, абыстай, шундый олуг көнне шулкадәр дәүләт өстеннән чынаяк кызганып тора. Әллә теге дөньяга алып китәргә тели.

Абызтай. Җитәреңез, бер-береңез берлә бәхилләшеңез. (Абыстай су өләшә.)

Зөләйха карчык, һәммәңез миннән бәхил булыңыз, сезнең гаебеңезне сөйләгән булсам, рәнҗеткән булсам, хакыгызны ашаган булсам, кыямәт көнне Алла хозурында мине оятлы ясамаңыз.

Хатыннар. Бәхил, бәхил.

Бер хатын (икенчесенә килеп, еглаган тавыш илән). Миннән бәхил бул. Көндәшем булган вакытта сине бик рәнҗеттем, өстеңә яла яптым, ястыгыңа инәләр кадап җәфа чиктердем, иремнән кыйнаттым.

Теге хатын. Үзең бәхил бул. Мин дә сине боздырыр өчен ашыңа әллә нинди сихерләр салып ашаттым. (Күрешәләр.)

Бер хатын (тагы берсенә). Миннән бәхил бул, сезнең теге үрмәле гөлеңез бик матур күренде дә, шуны урладым.

Берсе (тагы берсенә). Миннән бәхил бул, синең кызыңның яманатын саттым.

Бер хатын. Миннән бәхил бул! Мин калфак эшләгәндә энҗеңне алып кала идем.

Бер картрак хатын. Миннән бәхил булыңыз, Фәхрениса, Гайниҗамал (Биш-алты хатынның исемен әйтә.) Алдап-йолдап сезнең кызларыгызны начар урынга бирдем.

Бары да. Бәхил, бәхил.

Абыстай һаман су өләшә. Шул арада бер карт кеше килеп керә. Хатыннар бары бердән куркынып китәләр. Барысы да савытларын югары

күгәреп ишеккә таба йөгерешәләр. Чынаяк, мискиләр ватыла, су түгелә. Берничә хатын егыла. Башкалары дөбердәшеп чыгып китәләр. Идәндә әллә никадәр ватылган чынаяклар, түгелгән су, калфаклар, яулыклар, шәлләр кала. Абыстайның сәдакага алган беләзеге, акчалары, йөзеге кала. Шул ара да булмый, ишектән букчалар, чемоданнар күтәреп бер кеше килеп керә. Ул исе китеп катып тора.

Кеше. Бу ни, бу ни?

Зөләйха карчык акыртын гына ишектән чыга, абыстай теге әйберләргә кул бутый. Зөләйха аңламый.

Зөләйха. Гөнаһымыз күп икән, әтәч йомырка салды. Кыямәт булды.

Теге кеше (йомырканы күтәреп). Кыямәт, кыямәт!

Пәрдә төшә.

ИКЕНЧЕ ПӘРДӘ

Шаһияздан бай өе. Шаһияздан ялгыз гына идән буенда йөри. Шул арада бер карт кеше килеп керә. Кеше сәлам бирә.

Шаһияздан. Әхмәди абзый! Дөнья булгач, төрле вакыт булгандыр, бергә ашадык, эчтек, яшьлек берлә каты-коты да иткәләгәнмез. Бәлки, хакың да калгандыр, кил, зинһар, мине Аллаһе Тәгалә хозурында оятлы итмә инде. Бәхил бул инде.

Әхмәди. Булды инде булды, бик рәнҗеттең, Шаһияздан, карт көнемдә хезмәттән чыгарып җибәрдең. Җитмәсә, жалуниямне басып алып калдың.

Шаһияздан. Үзем дә беләм инде, бәхил бул! (Кесәсеннән бумажнигын чыгарып.) Менә калган хакың өчен ал. (Әхмәдигә бер уч көмеш акча бирә.)

Әхмәди. Рәхмәт, Шаһияздан, миннән тыныч бул, мин бәхил.

Шаһияздан. Үзеңә рәхмәт, Әхмәди абзый.

Әхмәди (читкә). Ә, кыямәт куркыттымы? Үзең чакырып бирәмсең. (Чыгып китә.)

Шаһияздан. Әсма, Әсма. (Әсма килеп чыга.) Син рәнҗеткән кешеләрең берлә бәхилләш. Асрауларның ризалыгын ал. Алла каршында йөзең кара булмасын. Менә мә, акча кирәк булса. (Бер уч акча бирә.) Аннары чәй урыны хәзерләңез, хәзрәтләр килә. Теге карчык килсә, хәзер миңа чыгар.

Шул арада тагы бүреген басып кына кигән бер кеше килеп керә.

Кеше. Бай, синме мине чакырдың?

Шаһияздан. Әйе, әйе, менә ахырзаман җитте, һәрберемезгә кыяматкә хәзерләнергә вакыт җитте. Шуның өчен синең берлә бәхилләшеп калыйм дидем, миннән бәхил бул.

Кеше. Бәхил булыр идем дә, түләгән бурычны суд берлә ике кат түләттеңез, актык йортымны саттырдыңыз, анам мәрхүмне үз йортыннан куып чыгарттыңыз.

Шаһияздан. Бездә гаеп инде, булган инде, бәхил бул! Кыямәт көнне кулың минем якамда булмасын!

Кеше. Акчамны кайтарып бир, бәхил булырмын!

Шаһияздан. Хәзер барыбер кыямәт була, аның берлә нишлисең?

Кеше. Нишләсәм дә, эшләрмен.

Шаһияздан. Бирәм, бирәм. (Кесәсеннән чыгарып.) Күпме иде, 700 ме?

Кеше. 750 сум. (Шаһияздан акча санап бирә.)

Теге кеше (читкә). Ә, кыямәт шүрләттеме? Ул менә бар да сезнең кеше хакы ашавыңыз аркасында килгән. (Чыгып китә.)

Шаһияздан. Ярый, моны да бәхилләттем.

Шул арада хатын-кыз ягыннан бер карчык берлә Әсма чыга. Әсма чәй урыны хәзерләргә тотына. Карчык таякка таянган.

Шаһияздан. Исәнме, Гайникамал абызтай? Карчык. Нәрсә? Шаһияздан. Исәнме, дим.

Карчык. Уф Алла, буылдым. (Колагына күрсәтеп.) Колагым тыгылган, теге йомырканың суы берлә тәһарәт алсам, ачылыр иде кебек тора.

Шаһияздан (кычкырып). Инде барыбер кыямәт булды — тиз үләмез, бәхил бул!

Карчык. Нәрсә?

Шаһияздан. Бәхил бул!

Карчык. Картымның хаҗга дигән акчасын алып калдыңыз шул. Ул Алла каршында кара йөзле булды.

Шаһияздан. Менә хәзер бәдәлче чакырырга җибәрдем, шуңарга бирәм. (Шул арада чалма чалган бер яшь кенә кеше килеп керә.) Хуш, әфәнде, хуш! (Бәдәлче сәлам биреп утыра.) Менә, әфәндем, бу абызтайнын иренең бәдәле бар иде. Алты йөз сум, шуны алырсыз микән? (Карчык якынрак килә.)

Бәдәлче. Ярый, бик яхшы булыр.

Шаһияздан (карчыкка). Менә, Гайникамал абыстай, шуңарга бирәмез.

Карчык. Ә, ярый! Миңа тәсбихләр алып кайт, аннары зәмзәм алып кайт, хөрмә алып кайт, аннары колакларым авырта, шуларга салырга дару алып кайт.

Бәдәлче. Ярый, ярый.

Шаһияздан. Алай булса, мин сезгә шул әманәтне тапшырыйм инде, сез шул бәдәл хаҗны кабул итеп аласызмы инде?

Бәдәлче. Ярый, алам.

Шаһияздан (акчаны санап карчыкка биреп). Мә, менә шуны хәзер әфәндегә бир!

Карчык. Тәсбих берлә хөрмәне онытма! (Үзе бирә. Өчесе дә дога кылалар. Бәдәлче торып чыга.)

Шул арада бер егет килеп керә.

Шаһияздан. Ни бар?

Егет. Менә, абзый, Фәхри саткан сабынның акчасын кесәсенә салды.

Шаһияздан. Ә, ярар, ярар, барыбер кыямәт була инде. Шул гынамы йомышың? Бар чык, миннән бәхил бул.

Егет (исе китеп карап тора. Читкә.) Каушаткан йомырка. (Чыгып китә.)

Менә шул арада дөбердәгән тавыш ишетелә. Берсе арты берсе муллалар килеп керәләр. Сәгыйть хәзрәт, Ситдыйк хәзрәт, Хәмит хәзрәт, Хәйрулла мулла, Кияү мулла, Фәйзерахман мулла, мөәззин, тагы дүрт-биш мәхәллә бае — барысы да кереп чәй янына килеп утыралар да озын гына дога кылалар.

Кияү мулла. Соң, хәзрәтләр, шул хәзер инде иттифакы кыямәт җомга көн булуына булдымы?

Сәгыйть хәзрәт. Әйе, шулай булды инде. Ахун да шуны куәтләде.

Шаһияздан. Җомга диң, җомга. (Башын селкә.)

Сәгыйть хәзрәт. Менә монда, дамеллалар, шөбһәле нәрсә шул инде: ник Җәнабе Алла кыямәтне йомырка аша белдертте? Китапларда ахырзаман галәмәтләре хакында, дамеллалар, шул хакта бер-бер ривайәт күргәнегез юкмы?

Кияү мулла. Ахырзаман галәмәтләре әле китап күрсәткәнчә булып җитмәгән. Мәсәлән, Яэҗүҗ-Мәэҗүҗ чыкмаган, Дәҗҗал чыкмаган, Диббәтел арыз чыкмаган. Хәзрәте Гайсә, хәзрәте Мәһди зоһур итмәгән.

Хәйрулла мулла. Лә нәсәллим, чыккан булыр.

Сәгыйть хәзрәт. Әйе, мәсәлән, ул да бар. Аннан соң, дамеллалар, ник Аллаһе газыйм йомырка аша белгертте?

Хәмит хәзрәт. Анысы, дамелла Сәгыйть, Алланың әмереннән ник дип соралмый. Аның сәбәпләре үзенә генә мәгълүм. Мәсәлән, Яәҗүҗ-Мәәҗүҗ хакында...

Ситдыйк хәзрәт. Яәҗүҗ-Мәәҗүҗ урыс ул, сасык! Сәмәркандны басты. Дагыстанны басты: Хивәне басты; мотлакан — урыс.

Кияү мулла. Әйе, ул вакытта, хәзрәтләр, бәниәл-әсфар кем була инде ул? Әле «Мөхәммәдия»дә «Бәни әл-әсфарлар салих ула. Янә гозер әйләнә адлар» дигән.

Сәгыйть хәзрәт. «Бәни әл-әсфар»дан морад фәрәнк халкы, диләр. Шул агылчан инде, шул инде бик гаддар.

Ситдыйк хәзрәт. Шул инде, агылчан ул, ул бик дошман ул. Ул хәлифәгә дә дошман, ул Мисырны алды. Шул инде ул сасык!

Сәгыйть хәзрәт. Бу, дамеллалар, Бохараи шәрифтә дамелла Хәлим бәни әл-әсфарга русны кертә иде. Шул рус бит бик истилә итте: Һинд станны да алды, Төрекстанны да алды.

Фәйзерахман мулла, һиндстан руста түгел.

Иттифакы кыямәт — кыямәт хакында бер фикергә килү. Зоһур итү — чыгу. Газыйм — бөек. Салих — изге. Гозер — ялыну, ялвару.

«Бәни әл-әсфар»дан морад фәрәнк халкы — «бәни әл-әсфар» дигән сүз — европалылар дигән сүз. Гаддар — хыянәтче. Бохараи шәриф — изге Бохара. Истиля — басып алу.

Сәгыйть хәзрәт. Ник булмасын! Дамелла Хәлим алдый торган кеше түгел иде. Аның сүзенә Казый кәлән да, мәрхүм әмир Мозаффар да ышана иде.

Ситдыйк хәзрәт. Ник руста булмасын? Шул бит синең Гаспарың язды, Бомбейдә әһле исламны руслар җәбер кыла дип. Сасык!

Фәйзерахман мулла. Юк, дамелла, рус түгел.

Ситдыйк хәзрәт. Сасык, соң кем әһле исламны җәберли, мөселманны?

Фәйзерахман мулла. Англичаннар, дамелла.

Кияү мулла. Англичан рус булмаенча, мөселманмыни?

Ситдыйк хәзрәт. Утын авыз, юкны сөйлисең. Сафсата!

Фәйзерахман мулла. Алар мөселман булмаса да, рус түгел.

Хәмит хәзрәт берлә Сәгыйть хәзрәт. Соң, мөселман булмагач, урыс булмыймыни?

Фәйзерахман. Алар телләре, гадәтләре берлә руска бөтенләй башка.

Ситдыйк хәзрәт. Әй, сасык, юкны сөйләмә! Бары да бер, бары да бер. Русы да шул тәмуг кисәве, агылчаны да тәмуг кисәве. Бары да бер тәмугта яначак. (Бөтен муллалар көләләр.)

Кияү мулла. Соң инде ул рус Яэҗүҗ-Мәэҗүҗ булса, агличан бәни әл-әсфар булса, бу Дәҗҗал кем була соң инде?

Сәгыйть хәзрәт. Дәҗҗал әүсафы хакында голяма мөттәфикъ, аның маңлаенда бер күзе булыр, дигәннәр; күз күргән йирне бер адымда атлар, дигәннәр.

Хәмит хәзрәт. Юк, дамелла Сәгыйть, Бохарада үзем мәрхүм Лотфулла мәхдүмнән ишеттем. Дәҗҗалның колагы ишәк колагы кебек булыр, дигән.

Ситдыйк хәзрәт. Түгел, сасык, ул Дөббәтел арызныкы: бер кулыңда таяк булыр дигән, бер кулында йөзек.

Мөәззин. Йөзек берлә мөселманнарның мангаена пичәт басар, таяк берлә кяферләргә сугар, дигән!

Ситдыйк хәзрәт. Алдама, сасык! Агач авыз, сафсата! Йөзек берлә кяферләргә.

Хәйрулла мулла. Лә нәсәллим, билгакес булыр.

Сәгыйть хәзрәт. Бөтен китабе сәләф бу хакта мөттәфикъ.

Хәйрулла мулла. Мөттәфикъ, мөттәфикъ, син исбат кыл, ник мөселманга таяк берлә суга, ник мөселманны иза кыла? Изаи мөэмин хәрәм ич.

Берәү. Хәзрәтләр, алай булгач, бу безнең Камчылы ишан Диббәтел арыз түгелме? Аның кыяфәте ишәккә охшый.

Ситдыйк хәзрәт. Түгел, сасык, түгел. Ул ялганчы, ахмак, ул сафсата!

Хәйрулла мулла. Ул —мәхәллә бозучы.

Мөәззин. Ул мөәззиннәрнең ризыгын ашаучы.

Сәгыйть хәзрәт. Дамеллалар, соң инде кыямәтнең галәмәтләре булган димезмени инде? Соң инде Мәһди хакында ни димез?

Берәү. Соң бу көннәрдә бит Мисыр тирәсендә бер Мәһди дигән кеше заһир булды, бәлки, шулдыр.

Хәмит хәзрәт. Мәһди, дамеллалар, минемчә, Бохараи шәрифтән чыгарга кирәк. Бохараи шәриф кенә ислам йорты инде. Ул Истанбул дисәң, анда фисык-фәсад инде. Низам-интизам дип, аларда да Гарәбстанга кадәр тимер юллар ясау китте инде.

Сәгыйть хәзрәт. Миңа Бохарада вакытымда һинд голямасыннан берәү, Мәһди Бохарадан чыгачак, дигән иде.

Ситдыйк хәзрәт. Бохарадан, Бохарадан. Бохара мәхфузәте билмәләкәте дигән! Бөтен йирне урыс басканда Бохарада гына ислам хөкеме калды. Анда гына рус керә алмады.

Фәйзерахман мулла. Хәзрәт, Бохара бит рус тәхте тәсаррыфында. Бохарага хәзер тимер юл барып җиткән.

Ситдыйк хәзрәт. Юк, сасык! Юк. Әмире Бохара гаять гакылыннан русны алдап кына тота. Бохара мәхфузәте билмәләкәте, сасык. Хәдискә инкяр кыласың.

Сәгыйть хәзрәт. Ул заһирән шулай кебек күренсә дә, руслар әмире Бохарага илтифатларыннан гына шулай иткәннәр.

Хәмит хәзрәт. Әйе, әйе. Мин мәхдүмнәрне итәргә барганда, дамелла Салих русларның әмире Бохарага тәгъзыймнәрен сөйләп бетерә алмады. Юл буенда бөтен полициясе, приставына чикле чие биреп кенә торадыр, ди.

Кияү мулла. Соң, хәзрәтләр, Мәһди һаман юк шул әле.

Сәгыйть хәзрәт. Ул Бохараи шәрифтә яшеренеп тору ихтималы бар.

Хәмит хәзрәт. Менә Бохарада дамелла Габдулла бар иде, затән фазыйль кеше, сез дә аны, дамеллалар, беләторгансыз. Мин шул булмасын, дим, аның үзен мәҗнүн кебек итеп күрсәтүе Алланың әмере берлә булмасын, дим.

Фәйзерахман мулла. Мәһди әүляде нәби булыр дигән.

Хәйрулла мулла. Әүляде нәбидән булу шарт булмас, лә нәсәллим!

Хәмит хәзрәт. Ул, дамелла Габдулла әүляде нәбидән булыр.

Фәйзерахман мулла. Ничек сарт әүляде нәбидән булсын? Нәби гарәп булган.

Ситдыйк хәзрәт. Сасык, мөселман барыбер: гарәп ни, фарси ни, төрек ни! Казый кәлян, исламның иң олуг хакиме — үзе фарси иде.

Фәйзерахман мулла. Казый кәлян башка, хәзрәт, Мәһди башка. Мәһди корәшен кабиләсеннән булыр дигән.

Мөәззин. Һашим ыругыннан булыр, дигән.

Хәмит хәзрәт. Дамелла Габдулланы Аллаһе Тәгалә Һашим ыругыннан корәшен кабиләсеннән ясаса, гаҗәпмени? Аллаһе Тәгалә һәрнәрсәгә кадир.

Фәйзерахман мулла. Гадәте Аллаһ алай җари булмаган.

Хәйрулла мулла. Булыр. Лә нәсәллим! Булыр, анамыз Хаваны балчыктан яратканны Габдулла дамел-ланы корәшен ыругыннан ясамасмыни?

Мөәззин. Кораеш кабиләсеннән...

Хәйрулла мулла. Син, мөәззин, тик тор, мин синең имамың, син шуны онытма.

Ситдыйк хәзрәт. Хава анамызны балчыктан яратмаган, сасык, Адәм атамызның сул кабыргасыннан. Сафсата сөйлисең.

Мөхәммәтҗан. Соң, хәзрәтләр, сезнең җыелышыңызның сәбәбе бит әле бөтенләй башка иде.

Сәгыйть хәзрәт. Әйе, дамеллалар. Без бик читкә киттек әле. Менә соң инде, шул ахырзаман галәмәтен кәрамәт диик инде. Шуны руска-кяфергә әйтикме, юкмы?

Хәмит хәзрәт. Әйе, минемчә, әйтергә кирәк, ахрысы, әмре билмәгъруф нәһи ганилмәнкир һәркемгә фарыз.

Сәгыйть хәзрәт. Әйе, әйе. Чөнки кыямәт көнне безнең алар өчен мәсьүл булуымыз бар.

Берәү. Тагы, хәзрәтләр, үземез өчен дә күңелле: шулкадәр халык мөселман булса, шундый зур чиркәүләр мәсҗедкә әверелсә, һәркемгә кәефле булыр.

Бер кеше. Моны күреп тә мөселман булмаса инде. Анда эш тә калмады. Ул шул инде — аның тәкъдиренә үк «тәмуг кисәве» дип язылган була.

Мөәззин. Ул могҗизаны күреп, алар мөселман булмый хәле юк инде. Тавык шикелле тавык кәрамәт йомырка салсын имеш тә...

Берәү. Тавык түгел, этәч!

Берәү. Хәзрәтләр, инде ул, алар мөселман булса, ал арның кызларын безгә алырга ярый инде, ал ардан мөселманга чыгарга теләүче бик күп, ди инде. Безнең мөселман бит әле сач алдыруы, мыек төзәтүе берлә кыяфәткә дә матур килә.

Сәгыйть хәзрәт. Әлбәттә, ярый. Әллә алырга исәп бармы?

Теге кеше. Тәкъдир язса, алырсың да шул. Өйләнү бит изге эш.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә, сасык! Ахмак, нечкә биленә кызыгасыңмы?

Сәгыйть хәзрәт. Тагы, дамеллалар, читкә киттек. Соң инде ул әһле кяфергә тавык салган диикме, әтәч диикме?

Хәйрулла мулла. Минемчә, әтәч дигәндә яхшырак булыр.

Фәйзерахман мулла. Әтәч бит, вакыйган, йомырка салмый ул, хәзрәтләр! Без аның берлә көлке генә булмыйк.

Ситдыйк хәзрәт. Сасык, син ни беләсең? Таш ярылып төя чыккач, ник әтәч йомырка салмасын? Әтәч дисен! Әтәч.

Кияү мулла. Әйе, әтәч дию мәслихәт булырга кирәк. Ул вакытта харикылгадәлеге ике кат була инде.

Хәмит хәзрәт. Әтәч мәслихәт булыр, дамеллалар, әтәч!

Берәү. Соң, хәзрәтләр, ул, аны салганын кем күрде дисә, ни әйтермез?

Сәгыйть хәзрәт. Әйе, дамеллалар, ул хакта безнең шаһитларымызны хәзерләргә кирәк.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, син Шаһияздан, сафсата, китер шаһитларыңны! Кем күргән?

Шаһияздан. Хуш, хәзрәт, кучер күргән, кучер!

Ситдыйк хәзрәт. Китер ул кучерыңны, сасык, җә, китер. (Шаһияздан торып чыгып китә.)

Сәгыйть хәзрәт. Соң, хәзрәтләр, анда инде кем сөйләр? Монда рус ләгатенә кем оста инде?

Хәмит хәзрәт. Менә яшь дамеллалар инде! Русча укыган кешеләр.

Кияү мулла. Бездән булмас, хәзрәт, без кабзыятьләнәмез.

Ситдыйк хәзрәт. Рәхмәтулланы чакырыңыз. Сасык, ул белә инде. Ул, сасык, шайтан инде, урысыңны сатыр, «Мәвакыйф»ен дә күргән. «Хикмәтел-гайн»ен дә күргән.

Сәгыйть хәзрәт. Минем, дамеллалар, бер бик һәйбәт хәлфәм бар, Сәлахетдин дигән, русчага бик дана инде, өч ай укыды, хәтта аена бишәр тәңкә түләдем, ди. Бөтен карточкаларымны шул яза.

Ситдыйк хәзрәт. Җук, жук, Рәхмәтулла урысның үзеннән артык белә, Габидулла бутышник та аңардан укыта.

Сәгыйть хәзрәт. Юк, безнең Сәлахетдин артык булырга кирәк, ул бик кабилиятле бала. Хәтта муллалыкка имтихан да тотты. Имтиханда бөтен урысларның исе киткән, ди.

Кияү мулла. Безнең мәдрәсәдә, хәзрәтләр, бер бик оста шәкерт бар. Солдатта хезмәт иткән кеше, һәртөрле олуг кешеләр берлә сөйләшә белә инде.

Берәү. Соң, хәзрәтләр, әле сез ник ул мәдрәсәдән әллә нинди шәкертләр чакырырга телисез, без, әлхәмдүлиллаһ, барымыз да икмәк-тозлык русча беләмез бит. Менә Садыйк абзыйдан барырга үтенермез, хаҗи кеше.

Садыйк. Юк, миннән булмый. Мин урыс берлә сөйләшә алмыйм. Безнең приказчиклар сөйләшә.

Шул арада Шаһияздан, кучер һәм дворник килеп керәләр.

Шаһияздан. Менә, хәзрәтләр! Икесе дә, күрдек, диләр. (Тегеләр тезләнәләр.)

Ситдыйк хәзрәт. Җә, сасык, сөйлә! Кем күрде?

Кучер. Менә, мулла абзый, мин абыстайларны Миңнесафа кодачаларга итим дип ат җигә башлаган идем, чананың тешләре чыккан икән. Шуннан Гайни, өйгә кер, дип кычкырды. Мин өйгә кергән идем, анда базарга чык, диләр! Әле ат җик дип, әле базарга чык дип йөдәтәләр; хатын-кыз хуҗа булгач, шулай була инде.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, сасык, ничек йомырка күрдең?

Кучер. Менә шуннан, хәзрәт, тавык кытаклады.

Дворник. Тавык түгел, әтәч! Ул көн буе кытаклап йөрде, үзем күрдем, әтәч!

Кучер. Әтәч анда бөтенләй юк иде.

Сәгыйть хәзрәт. Сез берегез генә сөйләгез!

Кучер. Карасам, алтынлы йомырка ята.

Кияү мулла. Җә, син инде шуны күргәнлегеңә шәһадәт бирә аламсың? {Кучер тик тора.)

Ситдыйк хәзрәт. Җә, сасык, «әшһәде» дин. (Кучер башын кашырга тотына. Дворник торып: «Болар бик тирәнгә китәргә кели»,— ди дә чыгып китә.)

Кучер. Минем, мулла абзый, тәһарәтем юк шул!

Сәгыйть хәзрәт. Җә, аңарга тәһарәт кирәкми. Шәһадәтең кабул булсын өчен син «әшһәде» ләфызын әйтергә кирәк. Җә, «әшһәде» диң.

Кучер (маңлайларын сөртеп). Мулла абзый, башка вакытта әйтермен.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, ахмак, «әшһәде», диң.

Фәйзерахман мулла. Хәзрәтләр, соң ник «әшһәде» диюе кирәк. Ул бит, күрдем, ди. Шул шәһадәт булмыймыни?

Ситдыйк хәзрәт. Булмый, сасык, булмый. Шаһитның Шәһадәтеңдә «әшһәде» ләфызын әйтергә кирәк.

Сәгыйть хәзрәт. Әйе, мәсәлән, ай күрү мәсьәләсендәге кебек була инде. Анда бит «әшһәде» кәлимәсен әйтергә кирәк.

Фәйзерахман мулла. Ул бит гарәпчә аңламый. Ул ничек әйтсен?

Ситдыйк хәзрәт. Җукны сөйлисең, сасык. (Кучерга.) Җә, «әшһәде» диң.

Шаһияздан. Әйт инде.

Кучер (башын кашып). Юк, абзый, булмый миннән, алай булса, пашпортымны бир. Муены булса, камыты табылыр.Мин китапча сөйли белмим.

Ситдыйк хәзрәт. Ахмак, «әшһәде» диң.

Кучер (торып). Үзең әйт! (Шаһиязданга.) Хезмәтем ярамаса, пашпортымны бир!

Шаһияздан. Син хәзрәт сүзен тында! Ни сөйлисең?

Кучер. Монда бетмәс сезнең, тегендә абызтайлар утын керт, ди, монда монысы иман тыңлатырга кели. (Чыгып китә.)

Ситдыйк хәзрәт. Кая барасың, сасык?

Сәгыйть хәзрәт. Гавам надан инде. Шәргы шәрифне ригая кылмый инде.

Хәмит хәзрәт. Голяманың игътибары бетте инде.

Берәү. Соң, хәзрәтләр, үзеңез дә бик каты тотындыңыз.

Берәү. Соң иңде, бу галавага баруны нишлимез?

Кияү мулла. Ник галавага булсын, губернаторга, диң.

Гласный. Галава инде, галава бик шәп кеше, безнең мөселманга да дошман түгел. Әле теге шкула ачу тугрысында мин, безнең шәригатькә шкула ачу сыймый, дигәч, бер сүз әйтмәде. Алай булса, ул акчага Мукригә урысларга ачармыз, ди.

Хәмит хәзрәт. Алай булгач, исламда ихласы бар кеше икән!

Гласный. Бар, бар. Әле безнең мөселман гласныйлары өчен Думага тәһарәтханәгә комган куйдырта дип сөйләгәннәр иде.

Ситдыйк хәзрәт. Ул, алай булса, шөбһәсез, мөселман, мөселман, сасык, хәфитан мөселман.

Кияү мулла. Болай гына исламны сөйсә дә сөяр.

Тагы бер гласный. Аннан соң Иван Ивановичка да барырга кирәк. Ул бик яхшы кеше. Ул да, хәзрәтләр, гласный. Бик мөселман яклы кеше. Без теге мирзаларның әллә нинди бер йорт ачарга йөрүләрен дә шуңарга барып гозер иткән идек, ләм дә димәде. Үзенең бер танышына хат кына язды, ясатмадылар.

Берәү. Юк, хәзрәтләр, губернаторга барырга кирәк. Ул барысыннан да зур — галавадан да зур, полисмейстердан да зур, ул янарал чинында.

Гласный. Юк, галава зур. Фонарь куйдырумы, каравылчы яллаумы — берсе дә галавадан башка булмый. Тагы бер зур эш булса, Петербургтан аны телеграм берлә генә чакыралар.

Теге берәү. Губернатор зур, аның әмереннән башка хаҗ паспорты да бирмиләр. Галавадан хаҗ өчен рөхсәт тә сорамыйлар.

Ситдыйк хәзрәт. Бары да бер урыс, бары да бер.

Сәгыйть хәзрәт. Юк, дамеллалар, соң аны белергә кирәк инде! Аның кайсы Казый кәлян дәрәҗәсендә була инде?

Хәмит хәзрәт. Минемчә, губернатор булырга тиеш. Без указны бит аның аша аламыз.

Кияү мулла. Әйе, губернатор олуг булыр, губернатор. Ул галава дигән, Садыйк абзый, губернаторның помощнигы гына булырга кирәк.

Гласный. Юк, түгел, аңар үз исеменә Петербургтан гәзитә килә.

Фәйзерахман мулла. Анысы, алсаң, ул сиңа да килә.

Гласный. Юк, бөтенләй адреслары-ниләре, исемнәре — һәммәсе баскан. Аны анда министрлар белмәсә, алай булмас иде.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, сасык, җә, галавага барыйк! Әһле исламга мәхәббәтле дә булгач, анарга барыйк, сафсатага!

Сәгыйть хәзрәт. Җә, соң, дамеллалар, кем бара инде?

Хәмит хәзрәт. Анда әһле голяма кирәк инде. Дамелла Садыйк бара инде, андый-мондый мөшкел мәсьәләдән сүз сораса, җавап бирергә дә кирәк инде.

Кияү мулла. Мин, хәзрәтләр, «Шәрхе викая»не алып бармыйкмы, дим! Ахрысы, дөньяның төрле хәле була. Мөшкел мәсьәлә булса, хәзер генә карап җавап бирергә җиңел булыр.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә, җарый, жарый.

Сәгыйть хәзрәт. «Шәрхе мәвакыйф»ны да алып бару мәслихәт булыр. Алар әһле урыс бит, хөдүсе галәмгә инкяр кылучылары бар.

Хәмит хәзрәт. Әйе, әйе!

Берәү. Хәзрәтләр, инде анда безнең сәүдәгәрдән дә берәр кеше кирәк. Менә Шәмсетдин абзый барсын димез, үзе урыс күзеңдә дә игътибарлы кеше. Карт кеше.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә... Бик яхшы, җә... җә...

Сәгыйть хәзрәт. Соң, инде урыс лөгатен белүчемез кем була инде?

Шәмсетдин абзый. Әлхәмдүлиллаһ, әле, хәзрәт, моңанчага кадәр урысчага аптырамаган идек. Петербургка да бардык, министрны да күрдек, һәммәсе берлә сөйләшә алган идек.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә, бик яхшы! Бик яхшы!

Мөәззин. Хәзрәтләр, анда инде ул мөәззиннәрдән дә берәү кирәк. Азан-фәлән әйтергә тугры килсә, безнең азан әле бит кальбкә тәэсир итүчән була.

Кияү мулла. Әйе, әйе. Үзем күргәнем бар, азан әйтелгәндә урыслар авазның күркәмлегенә шаккатып торалар.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә, барсын. Менә шул ахмак барсын. Барсын.

Мөәззин. Соң, хәзрәт, анда инде гает намазының ниятләре кирәк булмасмы? Мин «Гайде рисалә»мне алмыйммы?

Ситдыйк хәзрәт. Жук, сасык, җук.

Сәгыйть хәзрәт. Жук, алай димә, дамелла Ситдыйк, бәнагяһ гаетнең тәкбирләрен сораса, без һәрнәрсәгә хәзер булып барырга кирәк.

Фәйзерахман мулла көлеп тора.

Кияү мулла. Сон инде, хәзрәтләр, әлбәттә, алар шулкадәр зур эшне күргәч, мөселман булмый хәлләре юк. Исламның хаклыгына моннан да зур дәлил булу ихтималы юк. Соң иңде, мәсәлән, алар исламны кабул итсәләр, иң әүвәл без аларга ни өйрәтергә кирәк?

Хәмит хәзрәт. Бинаи ислам өйрәтергә кирәк.

Мөәззин. Бинаи ислам биштер: иман, намаз, рузә, хаҗ, зәкят (Тиз-тиз әйтә.)

Сәгыйть хәзрәт. Әйе, бинаи ислам өйрәтергә кирәк. Аннан соң, дамеллалар, алар хәез-нифас хөкемен белмиләр инде, шушы хакта берәр китап алмыйкмы?

Кияү мулла. Минемчә, истинҗа мәсьәләсе дә алар

Ксыьб — күңел, йөрәк. Бәнагяһ — көтмәгәндә, кинәт. Тәкбирләр — олылау сүзләре. Бинаи ислам — ислам нигезләре. Хәез-нифас — күрем, бала тудыру. Истинҗа — тәрәттән соң пакьләнү өчен илляһум-фәлаһум, чөнки аларда тәһарәт дигән нәрсә юк.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, җә, ал, сасык, ал!

Кияү мулла. Алай булгач, хәзрәтләр, берәү-берәүне китаплар алырга җибәрергә кирәк. Менә мөәззин барып килсен. Сон, хәзрәтләр, «Шәрхе викая» кирәк булдымы?

Хәмит хәзрәт. «Шәрхе викая» кирәк. Анда инде фикъһедән сүз чыкса, дамелля Сәгыйть, сез сүз ачарсыз, сез фикъһегә оста инде.

Сәгыйть хәзрәт. Алай булса, минем үземнең «Шәрхе викая»мне алып килсен, нәфис тышлы, Бохар мөҗәлләде, хашияле.

Мөәззин. Ярар.

Сәгыйть хәзрәт. Хикмәттән сүз чыкса инде, сезнең кем сөйләр?

Хәйрулла мулла. Мин, әлхәмдүлиллаһ, «Хикмәтел-гайн»не күргән кеше. Гыйлем бәхәсендә без үрдәк кебек йөзөмез инде.

Кияү мулла. Әлбәттә, мәсәлән, заман мәүҗүдме, түгелме дигән бәхәс китсә.

Хәйрулла мулла. Әлбәттә, мәүҗүд булырга кирәк... Чөнки мәүҗүд булмаса, мәгълүм булыр. Мәгълүм булса, мафиәззаман да мәгъдүм булырга кирәк. Ул вакытта җәмигы мөүҗүдат — мәгъдүм булырга кирәк, бу мохаль, бәс, гадәме заман — мохаль.

Кияү мулла. Ля нөсәллим. Заман мәүҗүд тә булмас, мәгъдүм дә булмас. (Муллалар кулларын бутарга тотыналар.)

Хәйрулла мулла. Иртифагыйннәкыйзин, ирти-фагыйннәкыйзин.

Сәгыйть хәзрәт. Заман мәүҗүд булса, йә мөмкин булырга, йә ваҗиб булырга кирәк.

Хәйрулла мулла. Ваҗиб булыр.

Сәгыйть хәзрәт. Тәгаддеде ваҗиб.

Хәмит хәзрәт. Тәгадтеде ваҗиб дөрест булыр, аның вөҗүд заты булмас.

Кияү мулла. Вөҗүд заты булмаса, гариз булырга кирәк. Ул вакытта ул гариз берлә заттан мөрәккәб булырга кирәк. Һәр мөрәккәб мөмкин. Бәс, имкяне вөҗүб лязим була.

Ситдыйк хәзрәт. Булмас, сасык! Булмас.

Хәйрулла мулла. Мөмкин дә булмас, важиб дә булмас, мөмтәнигь булыр.

Кияү мулла. Ә, мөмтәнигь булырмы? Мөддәгый сабит, мөддәгый сабит. (Үзе сикерә.) Мөддәгый сабит: мөмтәнигь булса, заман мәгьдүм булган була.

Хәйрулла мулла (бик кычкырып). Булмас, булмас! Лә нәсәллим, мөмтәнигь мәүҗүд булыр.

Сәгыйть хәзрәт, һәр мәүҗүд йә мөмкин, йә важиб.

Хәйрулла мулла. Лә нәсәллим, икегә мәнхәсыйр булмас.

Хәмит хәзрәт. Заманның вөҗүде игътибари булыр.

Ситдыйк хәзрәт. Җук, сасыклар, җук, туктаңыз! (Кияү муллага.) Җә, ахмак, сафсата сөйлисең, «Шәрхе мәвакыйф» заман-мәүҗүд, ди. Ләкин заманның вөҗүде игътибари, ди.

Сәгыйть хәзрәт. Юк, дамеллалар, алай гына ярамый. Без шул хакта — вөҗүде заман вә гадәме заман хакында һәр дәлилне карарга кирәк.

Хәйрулла мулла. Мин барысын да дәрхәтер тотам. Заман хакында үзем сөйлим.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, сасык, сөйлә! Сөйлә!

Кияү мулла. Әле тагы нинди китаплар соң? «Шәрхе мәвакыйф» бездә бар. «Хикмәтелгайн» дә кирәк булыр.

Хәмит хәзрәт. Әле соң хәез-нифас хакында дигән идеңез.

Сәгыйть хәзрәт. Әйе, әйе, алар хакында «Мохтәсарел-викая» кирәк. Моталәгасы авыр инде дә, ул кирәк. Бохарада шуның берлә хөкем итәләр.

Кияү мулла. Бар, мөәззин, туларны алып кил.

Мөәззин. «Җәнаиз» кирәк булмас микән? Үлекне юуу тугрысында, кәфен сару тугрысында сүз чыкмас микән?

Ситдыйк хәзрәт. Ал, сасык, ал! {Мөәззин чыгып китә.)

Берәү. Сон, хәзрәтләр, инде безнең Печән базары халкыннан Шәмсетдин абзыйга башка харчевнясе Фәхретдин абзыйны алмыймызмы? Аның да урыс күзеңдә бик игътибары бар.

Хәмит хәзрәт. Әйе, мәслихәт булыр!

Шәмсетдин. Соң, хәзрәтләр, без нишләрмез?

Сәгыйть хәзрәт. Без иман тәлкыйн кылырмыз, сез шуны шуларга аңлатырсыз.

Фәхретдин. Җарый, җарый, хәзрәтләр. Ләкин, хәзрәтләр, урыс каршына барганда башны-күзне төзәтеп барырга кирәк инде.

Хәмит хәзрәт. Әйе, мәһабәтрәк күренергә кирәк. Дамелла Сәгыйть, минем сачем йитүле түгелме?

Бөтен мулла куллары берлә сачләрен, мыекларын тартып карыйлар.

Дамелля Сәгыйть. Җук, дамелла! (Кияү муллага.) Менә моның гына мыек зуррак. Хәмит хәзрәт. Төзәтергә кирәк. Кияү мулла. Каенагай, син кайчы китер әле.

Шаһияздан кайчы китерә. Кияү мулла мыегын кыркырга тотына.

Фәхретдин. Хәзрәтләр, чалмаларыңызны яхшылап чалмыйсызмы?

Ситдыйк хәзрәт. Җук, сасык, җук, Бохараи шәрифтә бөтен дамеллалар шундый чалмадан йөриләр.

Шәмсетдин. Алай да, хәзрәтләр, чапаннарыңызны алмаштыру кирәк. Ситдыйк хәзрәтнең җиңнәре бик майга буялган.

Ситдыйк хәзрәт. Сасык! Мөселманнарның эче пакь!

Хәмит хәзрәт. Юк, дамеллалар, нәзафәткә рус халкы мәхәббәт иткән, анысы дөрест. Шаһияздан, кая синең чапаннарың бардыр, китер!

Хәзрәтләр (беравыздан). Китер, ахмак! Китер!

Шәмсетдин. Китер, Шаһияздан, барыбер әрәм булып калачак әйберләр. (Шаһияздан чыгып китә.)

Сәгыйть хәзрәт. Менә әле, дамеллалар, бер мәсьәлә каралмаган икән! Бу хиҗаб хакында ни әйтәмез. Әһле урысның хатын-кызы хәясезлеккә өйрәнгән!

Кияү мулла (мыекларын кырып бетереп). Әйе, әйе, менә сирәк-сорак вагунга утырганда да шул урыслар синең янгук килеп утырып, кальбкә вәсвәсә төшерәләр.

Хәмит хәзрәт. Моның хакында китабе фикъһедә ачык гыйбарәләр бар инде, без Бохараи шәрифчә инде хиҗабны тәмам ясатырга тиеш!

Фәйзерахман мулла. Ул хиҗаб мәсьәләсе Бохарада чигеннән чыккан инде, алар шәригать күрсәткән чиктән үтеп киткәннәр.

Муллалар бар да кулларын селкетергә тотыналар.

Ситдыйк хәзрәт. Ахмак, агач авыз! Бохараи шәриф хакында ни сөйлисен? Андагы һәр хөкем исламча, әлегә кадәр аңда сирка өчен кул кисәләр, зина өчен хәд кылалар. Сасык. Хәзрәте Хуҗаның зиярәтен мыскыл итәсең!

Кияү мулла. Әлбәттә, хижаб хакында Бохара инде иң шәригате исламны ригая кыла!

Сәгыйть хәзрәт. Әйе, әйе, ул хатын-кыз ул вакытта фетнә генә була. Ул качмаса, хәзер безнең арага кереп сөйли башласа, кайсыңызның күңеленә шайтан вәсвәсә салмас иде.

Хәмит хәзрәт. Ләкин, дамеллалар, аның хакында аяте хәдистән ачык дәлилләр кирәк, чөнки ул хакта Мисырлар, Истанбулларда бидгать бик киткән.

Сәгыйть хәзрәт. «Шәрхе викая»дә бар инде. Аның хакында сүз чыкса, дамеллалар, дамелла Ситдыйкка кушармыз инде.

Шул арада Шаһияздан чапаннар күтәреп керә, муллалар, аны чормап алып, өстләрендәге чапаннарны салып ташлап, чапаннар кияргә тотыналар. Бер чапанга икешәр мулла ябышып, тартышып эштән чыгып беткәннең соңында, бар да төрлесе төрле төстәге алалы-колалы чапаннар кияләр. Муллалар, чапаннарын тотып-тотып карап, бер-берсе илә сөйләшәләр. Шул арада бер кочак китаплар күтәреп, мөәззин килеп керә. Мөәззин боларның яны чапаннарын күргәч үк, чапаннар янына килеп: «Минем хиссам кая? Мин мәхәллә мөәззине, мине ник өлештән калдырасыз?» — дип орышырга тотына. Шул ара да булмый, ул салынган чапаннардан берсен алып өстенә кия башлый.

Хәйрулла мулла. Ул, мөәззин, минеке. Мөәззин. Миңа чапан кирәк түгелмени? (Кия.) Хәйрулла мулла. Сал, мөәззин. Мөәззин. Кая минем хиссам?

Фәхретдин (Шаһиязданга). Бар инде, мөәззингә дә берне чыгар.

Шаһияздан мөәззингә дә берне чыгарып кигезә. Шул арада һаман муллалар чәй эчәләр.

Ситдыйк хәзрәт. Җә, сасыклар, барамызмы? Хәмит хәзрәт. Атлар җиккәнме?

Шаһияздан чыгып китә. Муллалар залда йөрергә тотыналар. Ситдыйк хәзрәт ясаган чәен эчеп, авызын чапанның җиңе берлә сөртә.

Шаһияздан. Хәзрәтләр, атлар җигелә, ди.

Фәхретдин. Шаһияздан, син ислемай китер әле, рус халкы хуш исне ярата. Аларның марҗалары да гел шул ислемай сибеп кенә йөри инде.

Сәгыйть хәзрәт. Әйе, әйе, ул әһле голяманың исе гатырша мае дигәннәр. Дамеллалар, сезнең хәтердәме, дәрескә дамелла Нәҗиб нәфис гатырша мае сөртенеп керә иде.

Хәмит хәзрәт. Әйе, әйе.

Шаһияздан шкафтан гатырша мае алып китерә. Муллалар гатырша мае сөртергә тотыналар. Гатырша мае исе берлә зал тула. Муллалар,

китапларны кулларына күтәреп, чыгарга хәзерләнәләр. Шул арада

ишектән бер малай килеп керә.

Малай. Менә кияү мулла абзыйга Әхмәт абзый хат биргән иде.

Кияү мулла. Ул тагы нинди хат икән? (Барып алып, ачып укырга тотына. Тегенең битенә гаҗәпкә калу галәмәте чыга.)

Кияү мулла. Дамеллалар, эш харап, кара бу дуңгызны, ни яза?!

Муллалар. Җә, ни, ни?

Кияү мулла. Менә ни: (Укый башлый.) «Хәзрәтләр! Ул йомырка Алла тарафыннан җибәрелгән бәшарәт түгел.

Сез аңарга ышанып, русларны иманга өндәргә бармаңыз. Аны мин генә кимия маддәләре берлә сезнең наданлыгыгызны халыкка күрсәтер өчен, сезнең бернәрсә белмәвеңезне белдерер өчен яздым.

Әхмәт.

Муллалар төрлесе төрле урында катып калалар. Фәйзерахман мулла көлә. Бераз катып торгач:

Ситдыйк хәзрәт. Ахмак сафсатаны китер монда! Китер дуңгызны! (Идәнгә кулын суга.) Үзем тәгъзир кылам кяферне.

Пәрдә төшә.

ИСКӘРТМӘ

Кыямәт. – Комедия Казанда Хөсәен Әбүзәрев наширлегендә «Үрнәк» электро-типографиясендә 1910 елның 18 февралендә басылып чыга. 56 бит. Имза: Мөхәммәдгаяз әл-Исхакый. Әсәр, әдип сөргеннән качып кайткач, Петербургта 1909 елда язылган. «Тәрҗемәи хәлем»ендә Г.Исхакый болай яза: «Кыямәт» исемендә иске дәвернең хуҗаларының дөньяга карашлары никадәр көленеч булганын күрсәткән бер комедия мәйданга китердем... Нәшер итү өчен кайбер наширләргә тәкъдим иттем. Әсәрнең бик зур кызыксыну уятачагын чамалаган хәлдә Казан наширләре мөхәрриргә каләм хакын бик аз биреп, минем качкын хәятыннан килгән матди хәлемнең авырлыгыннан файдаланмакчы булдылар. Мин ризалашмадым. Оренбургтагы бер наширгә әсәремнең беренче басма хакын 250 лирага бәяләдем. Ләкин Казан китапчылары боларны котыртып, аларны ваз кичтерделәр. «Кыямәт»не дусларымнан Хөсәен Әбүзәрнең кулы белән нәшер итәргә булдым. Китап зур кызыксыну белән каршы алынды һәм берничә айда сатылып та бетте».

Матбугатта күренгән мәкаләләрдә «Кыямәт»нең моннан берничә ел элек Казанда булган вакыйгага нигезләнеп иҗат ителүе языла. «Йолдыз» гәзитәсенең 1910 ел, 23 февраль санында мондый хәбәр бар: «Кыямәт» моннан унөч еллар мөкаддәм Казанда вакыйг улмыш язулы йомырка мәсьәләсе һәм шул хакта бөтен Казан халкының шаулавы хакында әдипләремездән Гаяз әфәнденең оста һәм матур каләме берлә тасвир ителмеш бик мәгънәле һәм көлкеле комедиядер». Г.Камал: «Гаяз әфәнде ушбу көленеч йирлекне, бик күп төрле чуар буяуларга буяп, әүвәлдә булып кичкәнгә караганда йөз өлеш көленеч сурәткә кертмештер», ди. (Яңа әсәрләр.– Йолдыз, 1910, 14 март).

«Кыямәт» китабы кулдан кулга йөреп укылып, бик популярлык казанса да, сәхнәгә менә алмый тора. Петербург цензурасы аны «Сәхнәдә куярга уңайсыз» дип таба. Сәбәбен миссионерлыкка каршы фикерләр, «рус» сүзенең күп «трепать ителүе» белән аңлата (РҮДТА. 776 ф., 25 тасв., 1163 эш, 3-13 кәгазьләр.) «Сәйяр» труппасы артистлары аны барыбер сәхнәдә уйныйлар. 1911 елның 24 гыйнварында Оренбургта куелган спектакльгә шул ук Оренбург матбугатында капмакаршы бәяләр дөнья күрә. «Вакыт» гәзитәсе: «Тамашачылар уенчыларны түгел, гүяки мәгыйшәтемездәге чын каһарманнарны үз әхвальләрендә күреп тордылар. Хәтта пьесаның үзендә булганноксаннар, бик күп тәкмил кылынып, тәмам төзәтелмеш иде. «Сәйяр» труппасының бу соңгы уены халыкта гүзәл тәэсир калдырды», дип яза («Кыямәт. – Вакыт, 1911, 27 гыйнвар).

Ә «Дин вә мәгыйшәт» журналы исә болай ди: «...Бернәрсә аңламаган руслар да «татарский кыямәт» дип бот чабып көлештеләр... Бу уенның монда уйналуы Оренбург татарларының диянәт градусыны түбән дәрәҗәдә күрсәтмәктәдер». Мәкаләдә, шулай ук, мондый уен Кавказиядә уйналса, бу «бәдбәхетләргә һөҗүм итеп», бу манзарәләрнең көлен күккә очырырлар иде... Казанда дин әһелләре тырышлыгы аркасында куелмаган көлкене Оренбургка китереп куйдылар, диелә. (Театрда булучы.. Татар театры, яхуд Имамнарны тәхкыйрь.. Дин вә мәгыйшәт, 1911, 28 гыйнвар.) Г.Гобәйдуллин «Кыямәт»не мәңгелек комедия дип язып чыга. (Газиз. – Тормышмы бу? – Вакыт, 1911, 1 май).

«Кыямәт» комедиясенә нигез итеп алынган вакыйга матбугатта болай тасвирлана: «Көннәрдән бер көнне Мөхәммәтҗан бай Кәримовның асрау кызлары тавык кетәгеннән язулы йомырка табып керәләр. «Тавык язулы йомырка салган» дип, өйдә шау-шу куба. Мөхәммәтҗан бай йомыркадагы язуны укый. Ләкин мәгънәсенә төшенә алмый. Бу эш хәерлегә булмас дип, мәхәллә мулласын чакырта. «Язулы йомырка» хәбәрен ишетеп, байның кардәшләре, якыннары да җыела. Укый торгач, бәхәсләшә торгач, язудан «Тиз көндә кыямәт булачак» дигән мәгънә чыгаралар. Беренче чиратта хатын-кыз арасында елаш, тәүбәләшү куба.

Йомырка тышына химик ысул белән калкытып язылган гарәпчә сүзләрнең авторы һәм «язулы» йомырканы кетәккә чыгарып куючы Мәхмүт Алмаев була». Алмаев Мәхмүт Садретдин улы (1874–1907) типограф, журналист, шагыйрь. 1899 елларда Германиядә укып, типография эшләренә өйрәнеп кайта. Оренбургта Кәримов, Хөсәеневләр типографиясендә хезмәт итә. Соңыннан Казанда Кәримовлар басмаханәсендә эшли. (Исмәгыйль Рәми, Рәис Даутов. – Әдәби сүзлек (Элекке татар әдәбияты һәм мәдәнияты буенча кыскача белешмә). – Татарстан китап нәшрияты, 2001, 17-18 битләр).

Байтак гомерләр узгач, 1929 елда «Кызыл Татарстан» гәзитәсенең 22-24 саннарында М.Сәгыйдуллин дигән кешенең Берлинда чыгып килгән «Милли юл» мәҗмугасын һәм аның мөхәррире Г.Исхакыйны тәнкыйтьләп язган озын-озын мәкаләләре басыла. Мәкаләләрнең берсендә әдипнең «Кыямәт» пьесасы сәяси әсәр итеп күрсәтелә, пьесадагы тупас, надан персонаж Ситдыйк хәзрәтнең инглизләр, руслар турындагы сүзләре авторның үзенә кайтарып калдырыла. Гомумән, ул еллардагы бөтен матбугатка хас бары тик кычкырыну, мәгънәсез бәйләнүләрдән, төпсез чагыштырулардан торган бу язмага Г.Исхакый «Милли юл»ның өч санында (1929, 14-15, 16-17, 18-19 саннар) үтергеч җавап белән чыга. Мәкалә бер язмага җавап бирүдән узып, гомумән СССРда татар милли әдәбиятының аянычлы хәлен яктыртуга багышлана.

«Кыямәт»кә кагылышлы өлешендә Г.Исхакый болай ди: «Минем «Кыямәт»тән инглизләргә ничек каравым хакында китергән Ситдыйк хәзрәт авызыннан сөйләнгән сүзләрегезне ни дип тә тәфсир итә белмим. Аларны минем сәяси карашым иттерепме күрсәтмәкче буласыз, әллә минем фикеремнең үзгәрешенә дәлил иттерепме күрсәтмәкче буласыз, аңламадым. Гомумән, әдипләрнең... «ясаган типлары – үзләре» диюче укучылары булмый түгел. Ләкин бит моны минем кебек 35-40 әдәби әсәр язган кешегә татбикъ итү шактый авыр. Минем бит йөзләп типларым бар. Аларның барысы да үзем булып бетмәс... Шул ук «Кыямәт»тә шул ук Ситдыйк хәзрәт берлә бергә Фәйзерахман мулла да бар бит: «Алар (инглизләр) үзләренең телләре, гадәтләре берлә урыска бөтенләй башка»,– дип кычкыра. «Кыямәт» сәяси бер энциклопедия саналса, ник шуны алмадыгыз? Әллә Фәйзерахман мулла тибында яшерелгән шәхес . ул вакытның либераль имамы, патша хөкүмәтенең Себергә сөргән мөдәррис . сезнең атып үтергән кешеңез Габдулла мулла Апанай икәнен белдегез дә шул «хезмәтеңезне» хәтерләтмәс өчен алмадыңызмы? Әллә Ситдыйк хәзрәтне бик сөйгәнлегеңездән аңардан ривайәт китерденезме? Ул вакытта шул ук Ситдыйк хәзрәтнең «Яэҗүҗ-Мәэҗүҗ – урыс ул, сасык, Сәмәркандны басты, Дагстанны алды, Хивәне басты, мотлак.урыс» дигәнен алу кирәк иде. Инглизләр белән урысны аера алмаган Ситдыйк өчен бу бит бер кәрамәт дияргә ярарлык. Чынлап та бит урыс хәзер, большевик төсенә кереп, иске китаплардагы кыямәт галәмәтләреннән саналган Яэҗүҗ-Мәэҗүҗ ролен уйный – Яэҗүҗ-Мәэҗүҗ кебек һәрнәрсәне җимерә, кыра. Һәрбер үскән нәрсәне корыта, бетерә... Шуның өчен Ситдыйк хәзрәтнең бу сүзләре сезгә тугры да килер иде, хакыйкатькә дә муафыйк булыр иде... Мин үземнең сәяси мәсләгемне тәнкыйтьтән курыкмаган кебек, әдәби әсәрләремне тәхлил вә тәнкыйтьтән бер дә курыкмыйм... Ләкин бутап-кисеп, аннан бер сүз, моннан бер җөмлә алып, аны сәяси бер мәкаләдә дәлил иттерүне бик ваклык саныйм». («Кызыл Татарстан»га җавап. – Милли юл, 1929, 18-19 сан, 5-6 б.)

АҢЛАТМАЛАР

Кыямәт (гар. – ахирәт көне, дөнья беткән көн; күтәрелү, кубарылу, яңадан терелү) . мөселманнар ышануынча, үлгәннән соң яңадан терелеп хисап бирү көне. Мәетне күмгәчтә аннан ике фәрештә (Нәкир, Мөнкир) сорау ала; бу фәрештәләр кешенең гөнаһлымы, түгелме икәнлеген билгелиләр. Үлгән кешеләрнең оҗмахкамы, тәмугкамы җибәреләчәге аларның терелеп, бергә җыелган (мәхшәр) вакытында, ягъни кыямәт көнендә генә хәл ителә. Кыямәт (мәхшәр) көне – кешелек дөньясының җирдә яшәүдән туктау көне, ерак бабалары һәм әбиләреннән башлап бөтен буын кешеләренең очрашу көне. Исрафил пәйгамбәр сур өргәннән соң, үлгән кешеләр барысы да терелеп, Аллаһ каршына килеп басачак. Аллаһ алардан берәм-берәм хисап алачак. «Сораудан» узганнарны ул тәмуг өстеннән салынган «кылдан нечкә, кылычтан үткен» Сират күпере аша үткәрә. Гөнаһлылар күперне кичә алмыйча, тәмуг утына егылып төшәчәк. Гөнаһсызлар, күперне үтеп, оҗмахка эләгәчәк, имеш.

«»Дөррәтен-нәсыйхин» . («Нәсыйхәт сөйләүчеләрнең энҗеләре»), урта гасырда язылган дини-әдәби әсәр. Казанда 1870–1879 елларда басылган.

«Фикъһе Әбүләис» – Әбүләиснең ислам динендә хокук белеме буенча китабы.

Ишрак намазы – иртәнге, кояш чыкканда укыла торган өстәмә намаз.

«Әрбәгыйн» («Әрбәгыйн хәдис») – («Кырык хәдис китабы») – Мөхәммәд пәйгамбәрнең хәдисләре бергә тупланып нәшер ителгән шул исемдәге китаплар бик күп. 1855 елдан 1917 елга кадәр татар наширләре 33 тапкыр бастырып чыгарганнар, китапларда хәдисләр саны төрлечә булган.

Савабы җария – агымсу (чишмә) чыгаруга тиң савап.

«Фәзаилешшөһүр» – «Айларның хасиятләре»; дини-әхлакый хикәяләрдән торган китап. Авторы – Җамалетдин Бикташи (?-1873). Беренче тапкыр 1854 елда Казан

университеты типографиясендә басылып чыга; 1856, 1874, 1876 елларда кабаттан басыла. Китап Нәҗип Исмәгыйлев эшкәртүендә Казанда «Иман мәркәзе» нәшриятында 1994 елда янә дөнья күрде. Кадими мәдрәсәләрдә әлифба . «Иман шарты»ннан соң уку китабы да булып йөргән бу җыентыкны Г.Исхакый үзенең әсәрләрендә өнәмичә, ирония белән телгә ала. Мәсәлән, аның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» дигән әсәрендә мондый юллар бар: «Фәзаилешшөһүр», карәнчә бөтие, кысыргап догасы, фалнамә... вә шуның шикелләләр белән сату итү китап сәүдәсе түгеллеге беленде. Халык арасында булса да яңы әдәбият мәйдан ала башлады». «Кыямәт»тә автор «Фәзаилешшөһүр»не комедиянең герое Шаһиязданның наданлыгын, акны карадан аера алмавын ассызыклау өчен телгә ала.

Салават әйтү – гарәпчә «Аллаһүммә салли галя сәйидина вә нәбиина Мөхәммәдин вә галя әли Мөхәммәд» («Йа Аллаһ, безнең пәйгамбәребез Мөхәммәдкә һәм аның гаиләсенә сәламнәрең булса иде!») дигән гыйбарәне әйтү.

Иннә әнзәлнаһ – «Коръәндә 97 нче «Әл-кадр» («Кадер кич») сүрәсенең беренче аятенең башы. «Иннә әнзалнаһ филәйләтил кадр» – «чыннан да без аны (Коръәнне) кадер кичендә иңдердек».

Тәкъсир – руханиларга олылап эндәшү; хәзрәт.

Кышкар – Татарстанның хәзерге Арча районы Кышкар авылы мәдрәсәсе XVIII гасыр урталарыннан алып 1918 елга кадәр яшәп килә. Кышкар мәдрәсәсендә Тукайның этисе Мөхәммәтгариф, бабасы Зиннәтулла Әмиров, Уральскидан Камил Мотыйгый белән күренекле артистка Галия Кайбицкаяның этиләре Мотыйгулла хәзрәт Төхфәтуллин, татар әдәбияты тарихында билгеле урын алган Таип Яхин, драматург Фатыйх Халиди һ.б. билгеле кешеләр укыган. Кышкар мәдрәсәсендә, башка бик күп кадим мәдрәсәләрдәге кебек, схоластикага өстенлек бирелә иде» дип яза Кышкар шәкерте, укытучы, балалар язучысы Гасыйм Лотфи («Кышкар мәдрәсәсе», китапта: «Мәдрәсәләрдә китап киштәсе», 1992. 165 б.) Кышкарда телләр, дини гыйлемнәр укыту белән бергә формаль логика . мантыйк укытуга зур игътибар бирелә. Мәдрәсә бәхәсләшү, моназарәләр уздыру белән данлыклы була. Г.Исхакый үзенең «Мулла бабай» романында шәкертләрнең Кышкар мәдрәсәсенә моназарәгә бару эпизодын тәфсилләп сурәтли, башка кайбер әсәрләрендә дә мондый моназарәләрне тасвирлауга зур урын бирә. «Кыямәт»тә, мәсәлән, муллалар моназарәсен күрсәтә. Ә һәрбер зур һәм кечкенә мәсьәлә хакында «ут чыгарып», «әтәчләнеп» бәхәсләшүче Хәйрулла мулла турында «ул Кышкар шәкерте иде» дип искәртә.

... авыруларны камчы белән кыйный – Казанда Яңа бистәнең Габсаттар исемле ишаны авыруларны өшкергәндә камчы белән сугып өшкерә торган булган. «Камчылы ишан» дигән исем белән данлыклы бу зат Г.Тукай әсәрләренә дә кергән. Г.Исхакый да шул затка ишарә итә.

Котыбы заман – заман котыбы; котыб – дәрәҗәнең югары ноктасындагы үзәк фигурасы дигәнне аңлата.

Шигый (шига) – сөнниләрдән кала икенче зур мәзһәб. Шигыйлар пәйгамбәр итеп Галине таныйлар. Бу урында хәзрәт, «шигый» сүзен «Ираннан укып кайткан» дигән мәгънәдә куллана.

Чәһарьяр гыйзамны инкяр кыла – бу урында сүз «шигый» Шакирҗан муланың Мөхәммәд пәйгамбәрнең бөек сәхабәләреннән Әбүбкерне, Гомәрне, Госманны . танымавы турында бара.

Кара такталар керттеләр – сүз мәдрәсәләрдә акбур белән язар өчен кара такта кертү турында (ягъни укытуның җәдитләшә баруы турында) бара.

Кәрамәт – изге кешеләр тарафыннан күрсәтелгән гадәттән тыш күренеш, хәл; Алланың сөекле әүлияларына биргән могҗизасы.

Ул вакытта әүлиулла пәйгамбәр булырга кирәк – биредә хәзрәтнең изге эшне әүлиялар эшли ала, ә могҗизаны пәйгамбәр генә эшли, диясе килә.

Сәҗдәи тилавәт – Коръәнне укыганда 14 җирдә сәҗдә кылу.

Сәҗдәи сәһү – намазда ялгышканнан соң кылына торган сәҗдә.

Имам, хатиб, мөддәррис – кешеләрне үзенә ияртеп намаз укытучы, җомга вәгазен сөйләүче, мәдрәсәдә укытучы.

Ля иляһе илля Аллаһе Мөхәммәд рәсүлуллаһ йә әйүһәннас түбү илля Аллаһе вә әгъләму иннә әссәгате ляәтият кариб – йомыркада язылган язуның тулы тексты: «Бер Алладан башка Алла юк, Мөхәммәд – аның илчесе, әй, кешеләр, Аллага тәүбә итегез, кыямәт сәгате якын».

Тәһарәт, госелнең шәраитен ригая бетте – юыну, пакьләнү шартларын үтәү бетте.

Сәләфләр – бу урында: борынгы кешеләр.

Рәкәгать – намазның аягүрә тору, иелү һәм башны җиргә куюны эченә алган бер өлеше.

«Колһуалла» – Коръәндә 112 нче «Ихлас» сүрәсенең халык телендәге исеме.

«Әлһәкүмүт-тәкәсүри» – Коръәннең 102 нче «Әттәкәсүр» сүрәсенең беренче аяте: «Сезне байлык артыннан куу әләктерде» дип башлана.

Күк капусы – дини риваятттә: күкнең капкасы бар, билгеле бер вакытта гына ачыла, изге күңелле кешегә генә күренә, күргән кеше бәхетле була, шул чагында ул ни теләсә, шул кабул була.

Иртә намазы – иртәнге намаз, таң атканда, кояш чыкканчы укыла торган (беренче) намаз.

Ястү намазы – кояш баеп, шәфәкъ сүнгәч укыла торган (бишенче) намаз.

Витер – төнге, өстәмә намаз, ястүдән соң укыла.

Ахшам намазы – кояш баегач, шәфәкъ сүнгәнче укыла торган кичке (дүртенче) намаз.

Бәдәлче – кеше урынына ялланып хаҗга баручы.

Зәмзәм – Мәккә шәһәрендә изге кое исеме, шул коедан алынган суны зәмзәм суы диләр.

Яәҗүҗ-Мәәҗүҗ – мифик ике халык исеме (русларда Гог һәм Могог); дини мифология буенча, Зөлкәрнәйн (Александр Македонский) стена корып, аларны башка халыклардан аерган, дөнья бетәр алдыннан стенаны җимереп чыгып, алар җир өстендәге барлык нәрсәне ашап бетереп барачаклар, имеш.

Дәҗҗал – кыямәт булыр алдыннан чыгачак дини-фантастик, алдакчы зат; аның бер ягында оҗмах, икенче ягында тәмуг булып, үзенә ияргәннәре оҗмахка кертә, ләкин оҗмахы тәмуг булып чыга, имеш.

Диббәтел арыз – җир астыннан чыккан кеше башлы хайван.

Хәзрәте Гайсә – пәйгамбәрләрдән берсе. (Христианнарда Иисус Христос). Коръәндә, яһүдләр Гайсәне үтерергә теләгәннәр, әмма аны Алла саклап калган, күккә күтәргән, яһүдләр Гайсәгә охшаган башка берәүне кадаклаганнар, кыямәт алдыннан Гайсә кабат җиргә иңеп, гаделлек урнаштыра, диелә. Коръән Гайсәнең күккә ашуын таный, аның могҗизалары турында сөйли.

Хәзрәте Мәһди – дөрес юлдан алып баручы. Дини риваять буенча, кыямәт көне алдыннан чыгып, азынган халыкларны туры юлга салачак, имеш.

Бәни әл-әсфар – дини риваять буенча, көнчыгыштан килүче сары тәнле билгесез бер халык исеме.

«Мөхәммәдия» – төрек шагыйре Мөхәммәд Чәләби Язычы угылы (1451 яки 1453 елда үлгән) тарафыннан төзелгән. Мөхәммәд пәйгамбәр һәм мөселманнар турындагы дини-әхлакый үгет-нәсихәттән гыйбарәт тезмә әсәр; татарлар арасында киң таралган булган.

Хәлифә – мөселманнарның дин башлыгы. XVI гасырдан төрек солтаны хәлифә саналган. Биредә сүз Төркиядәге хәлифәт турында бара.

Әмир Мозаффар – Бохара әмире.

Гаспар (Исмәгыйль Гаспралы, 1851–1914) – 1893–1918 елларда Бакчасарайда чыгып килгән «Тәрҗеман» гәзитәсенең мөхәррире.

Бомбей – Индиянең үзәк шәһәрләреннән берсе.

Хәдис – Мөхәммәд пәйгамбәр сүзләре.

Фазыйль – галим кешегә карата кулланылына торган эпитет (өстен, инсафлы, намуслы).

Һашим ыруы, корәеш кабиләсе – Мөхәммәд пәйгамбәр чыккан кабилә.

Әмре билмәгъруф нәһи ганилмөнкир – шәригать кушкан эшне эшләп, тыйганыннан тыелырга боеру. (Коръәндә еш очрый торган сүзләр).

Таш ярылып төя чыккач – ривайәте болай: мөселманлыкка өндәгән Салих пәйгамбәргә сәмуд халкы, Аллаһ хак булса, могҗиза күрсәт – таштан дөя чыгар, ди. Пәйгамбәр ташны яра ди, дөя чыга. Дөяне суялар. Һәркем дөя итен кискәләп, үзенә өлеш итеп ала башлый, әмма Алланы танымый. Алла шул халыкны юк итә (Коръәндә 91 нче сүрәнең 11-15 нче аятьләренә ишарә).

«Мәвакыйф» – дини китап.

«Хикмәтел-гайн» – («Белем чишмәсе хикмәте»). Авторы: Нәҗмеддин Гали бине Гомәр әл-Казвини әл-Кятиби (1276 елда үлгән). Шул ук авторның «Рисаләтүл гайни фи гыйлмил

мантыйк» («Мантыйк белеме чыганаклары») исемле китабына өстәмә булып тора. Метафизика, физика турында трактат. Бу өстәмә китап Көнчыгыш халыкларында бик популяр булган һәм аңа бик күп шәрехләр язылган.

Бутышник – Октябрьгә кадәрге Россиядә: будкасы янында торып каравыл хезмәтен башкаручы полицейский.

Ай күрү мәсьәләсе – рамазан ае башланыр алдыннан айның сызылып кына туып килүен берничә кеше күреп, шаһитлык итәргә тиеш. Шуннан соң инде ураза башлана.

Галава (голова) – патша Россиясендә: административ һәм шулай ук сайлану юлы белән идарә итүче волость, шәһәр хакиме; шул вазыйфаларны үтәүчеләрнең исемнәре.

Гласный – Октябрьгә кадәрге Россиядә: шәһәр думасы яки берәр җирле (земство) идарәгә сайланган депутат.

Мукри (Мокрый) – Казанда тимер юл вокзалы каршындагы урам исеме. Йортлар тоташ сүтелеп, ул урамдагы берничә йорт хәзерге Сакко һәм Ванцетти урамына карый.

«Шәрхе викая» – («Викая»гә шәрех). Авторы: Гобәйдулла бине Мәсгуд әл-Махбуби, садр әш-шәригать ас-Сани (1346 елда үлгән). Улы Мәхмүд башлый, әмма бетерә алмыйча 1344 елда үлә, әтисе тәмам итеп чыгара.

«Шәрхе мәвакыйф» – дини китап.

«Гайде рисалә» – китап исеме.

Фикъһе – ислам динендә хокук белеме.

Хашия – китап кырыендагы шәрех-аңлатма.

«Мохтәсарел викая» – мәдрәсәләрдә ислам законнарын (шәригатьне) өйрәткән дәреслек китабы. Авторы: Гобәйдулла бине Мәсгуд бине Таҗ әш-Шәрига. «Шәрхе викая», «Шәрхе Мохтәсар» китаплары шул китапны шәрехләүгә багышланган.

«Җәнаиз» – җеназалар турындагы китап.

Тирес – кире, холыксыз.

Моназарәче – бәхәсләшергә ярата торган кеше.

Кимия – химия.

Карья – авыл.

Әһле мәхәллә – мәхәллә халкы.

Иганә – ярдәм, булышлык.

Мәгъзүр – бу урында: гафу.

Торабы шифа – шифалы туфрак.

Мәгъҗүн – бу урында: дару, төнәтмә.

Имам әгъзамнар – бөек, дәрәҗәле имамнар.
Әннас – кешеләр.

Кабилият – аңлый алу сәләте.
Мохаль – кеше ышанмаслык хәл.
Гаҗәбе галәм – гаҗәп әйбер, галәмәт; дөнья гаҗәбе.
Харикыльгадә – гадәттән тыш.
Әлхәмдүлиллаһ – Аллага дан булсын, Аллага шөкер.
Хәтме көтеб кылу – укып бетерү, укуны тәмамлау.
Әһле ислам – ислам динен тотучылар.
Казаи иляһе – Алланың хөкеме.
Әһле голяма – руханилар.
Әһле гаял – гаилә әгъзалары.
Мәшәихләр – руханилар, суфи шәехләре.
Мәдәд – ярдәм.
Изаи мөэмин кыла – мөселманны газаплый.
Мәэзүн – рөхсәтле, ирекле.
Ингам итү – нигъмәтләндерү.
Хәмед әйтү – рәхмәт әйтү, мактау.
Бидгать – бу урында: начар эш.
Масдарәган нәби – пәйгамбәрдән чыккан.
Ля нөсәллим – алай түгел, бәхәсләшәм, риза түгел.
Фәрекъ – аерма.
Мин хәйсиһи, әгъярен манигъ, әфраден җамигъ – бөртекләрен үзенә генә җыючы, башкасына каршы килүче (берәр төшенчәнең төгәл булуы турында әйтелә).
Галәм – галәме әсбаб . дөнья . әсбаплар (җайланмалар) дөньясы.-
Аләт – корал.
Әһле гыйлем – гыйлем ияләре.
Замир – зат алмашлыгы.
Ма тәхтендә – астында.
Ма фаукында – өстендә.
Тәркиб – төзелеш.
Бәс – димәк.
«Түбү» әмер була, әмре вөҗүб өчен.... «тәүбә итегез» – боерык фигыль була, боерык фигыль булсын өчен...
Икегә мөнхәсыйр булмас – ике белән генә чикләнмәс.
Мәкабире әүлия – әүлиялар каберлеге.
Казый кәлян – баш казый.
Важиб – тиешле.
Мөнди – чакыручы.
Әһле таләбә – шәкертләр.
Мәгыйшәт – тормыш-көнкүреш.
Әгъния – байлар.
Әрбабе сәхавәт – юмартлык ияләре.
Фотограф – фотография.
Әрбабе тарикать – бу урында: ишаннар, суфилар.
Әлгаязе билляһ – Аллаһ сакласын.
Мәэзүн – бу урында: хокуклар.
Зөмрә – төркем, җәмагать.
Хәя – оят.
Әһле гавам – бу урында: кара халык.
Әмере мөһим – мөһим әмер.

Мөзакәрә кылышу – фикер алышу.
Мөттәфикъ – бер фикердә.
Мохалиф – каршы.
Игътибари – ышану буенча гына.
Нәфселәмердә – чынлыкта, нигездә.
Тәгъзыйм - олылау.
Хокыб - гасыр.
Кәффарәт кыл – (мәхшәр көнендә) гафу кыл.
Иттифакы кыямәт – кыямәт хакында бер фикергә килү.
Зоһур итү – чыгу.
Газыйм – бөек.
Салих – изге.
Гозер – ялыну, ялвару.
«Бәни әл-әсфар»дан морад фәрәнк халкы – «бәни әл-әсфар» дигән сүз – европалылар дигән сүз.
Гаддар – хыянәтче.
Бохараи шәриф – изге Бохара.
Истиля– басып алу.
Әүсаф – сыйфат.
Мөттафикъ – бер фикердә.
Билгакес – киресенчә.
Китабе сәләф – борынгыларның китаплары.
Иза кылу – газаплау.
Фисык-фәсәд – бозыклык, азгынлык.
Низам-интизам – тәртиплелек.
Бохара мәхфузәте билмәләкәте – Бохараны фәрештәләр саклый.
Тәхте тәсаррыфында – кул астында, буйсынуында.
Заһирән – тыштан караганда.
Итү – илтү.
Тәгъзыйм – олылау.
Затән – бу урында: асылдан.
Мәҗнүн – дивана.
Әүляде нәби – пәйгамбәрләр токымыннан.
Кадир – һәрнәрсәгә кодрәтле.
Гадәте Аллаһ алай җари булмаган – Алланың гадәте алай үзгәреп тормаган.
Мәсъүл – җаваплы.
Әһле кяфер – кяфер халык.
Вакыйган– чынлыкта.
Харикылгадә – гадәттән тыш.
Лөгать– сүз, тел.
Кабзыятьләнү – каушау.
Дана – фикерле, белүче.
Кабилиятле – сәләтле.
Шәһадәт – таныклык.
Әшһәде – шәһадәт бирәм, таныклыйм.
Кели – тели.
Ләфыз – сүз.
Кәлимә – сүз.
Шәргы шәриф – изге шәригать, ислам шәригате.
Ригая кылу – хөрмәт итү.
Хәфитан – яшерен.
Гозер итү – ялвару, йомышны үтәүне сорау.

Ләм дә димәде – бер сүз әйтмәде, каршы килмәде.
Янарал – генерал.
Хөдүсе галәм – галәмнең яратылуы.
Инкяр кылучылар – каршы килүчеләр.
Кальб – күңел, йөрәк.
Бәнагяһ– көтмәгәндә, кинәт.
Тәкбирләр – олылау сүзләре.
Бинаи ислам – ислам нигезләре.
Хәез-нифас – күрем, бала тудыру.
Истинҗа – тәрәттән соң пакьләнү.
Илляһум-фәлаһум – булды ни, булмады ни.
Мөҗәлләде – төпләмәсе.
Хикмәт – фәлсәфә.
Заман мәүҗүдме – заман бармы.
Мәүҗүд булмаса, мәгъдүм булыр – бар булмаса, юк була.
Мафиәззаман – вакыт төшенчәсен белдергән нәрсә.
Җәмигы мәүҗүдат – мәгъдүм булырга кирәк . барлыкның барысы да юк була.
Мохаль – дөрес түгел.
Бәс – димәк.
Гадәме заман – мохаль – заманның булмавы да мөмкин түгел.
Ваҗиб – һичшиксез.
Тәгаддеде ваҗиб – күплеге һичшиксез.
Вөҗүд заты булмас – барлыгы билгеле булмас.
Гариз – киңлек.
Мөрәккәб– барлыкка килгән.
Имкяне вөҗүб лязим була – «вөҗүб»нең мөмкинлеге һичшиксез кирәк була.
Мөмтәнигъ – кире кагылган.
Мөддәгый сабит – нык таләп итүче.
Мөнхәсыйр булмас – чикләнгән булмас.
Игътибари– ышану буенча гына.
Вөҗүде заман вә гадәме заман – вакытның барлыгы һәм юклыгы.
Дәрхәтер – хәтердә.
Моталәга – бу урында: эчтәлеге, аңлатмалары.
Тәлкыйн кылу – инандыру.
Нәзафәт – пакьлек.
Хиҗаб – йөзне каплау, яшерү.
Әһле урыс – урыс халкы.
Хәясезлек – оятсызлык.
Сирка – караклык.
Хәд кылу – чыбык белән суктыру җәзасы.
Бидгать – бу урында: көферлек.
Хисса – өлеш.
Тәгъзир кылу – җәза бирү.

Чыганак: Исхакый Г. Әсәрләр. 4 том. - Казан:
Татарстан китап нәшрияты, 2003. Б. 207-250.

Текст, искәртмә һәм аңлатмаларны әзерләүче: Лена Гайнанова.